

પ્રકાશક.

પંડિત બેચરાસ ઇશરાજ દોશી
ભાસ્ત્રીનિવાસ સોસાયટી,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.

૧૬૩

૭-૮-૭

૧૬૬૩

ગોલ એન્ડ
મૂર્જર મેચરલ કાર્પોરેશન
મીડીસ્ટ્રી, અમદાવાદ

મુદ્રક

આનંદભાઈ મલ્લનાથ શિ
મનિ મુદ્રક ગૃહ
૭૭૬, અમ. ૧.

સમર્પણ
સહચારિણી
સોં અજવાળીને

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદ્દેશથી શ્રીમંત પતિતપાવન મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ, જી. સી. આઈ. ઇ. એલ એલ. ડી. એઓશ્રીએ કૃપાવંત યર્ષ બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મુકેલી છે તેના વ્યાજ માંથી “શ્રી સયાજી બાલચાનમાળા” રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ ‘હેમચંદ્રાચાર્ય’ નું પુસ્તક રા. પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી એમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું છે; અને તે ઉક્તમાળામાં ૧૩૮ માં પુષ્પરૂપે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાર્ગવતર શાખા
પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર
વડોદરા
તા. ૧-૬-૩૬.

મં. ૨. મજમુદાર. { ભા. કા. ભાટ.
ભાર્ગવતર મદદનીશ. { વિદ્યાધિકારી,
વડોદરા રાજ્ય

પુલાસો

[૧]

અહીં લખવાની વાત થોડી જૂની થઈ અર્ધ છે પણ જાણવવી જરૂરી છે.

શ્રીમંત મહારાજસાહેબે વિકસાવેલા વિદ્યાપ્રેમના ફલરૂપ વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની ભાષાંતર શાખા તરફથી ૧૯૩૨ના નવેમ્બરની ૧૯મી તારીખે મારા નામ ઉપર એક પત્ર અમદાવાદ પુરાતત્ત્વ મંદિરને સરનામે આવેલો. એ પત્ર પહોંચ્યો ત્યારે હું ઘરમાં ન હતો. પણ નામદાર પ્રિટિથ સરકારની મહેમાનગીરી ભોગવી તાજે જ બહાર આવેલો અને સ્વાસ્થ્ય મેળવવા સીધો જ મારા વતનમાં પહોંચી ગયેલો. માતું કુટુંબ મારી સાથે રહેવા અગ્નિ ત્યારે તે પત્ર અને હાથોહાથ મળી ગયેલો. એ વખતે કાંઈ લખી કે વાંચી શકાય તેવું માતું સ્વાસ્થ્ય ન હતું. બૌદ્ધિક કામ કરવાની જે શક્તિ ગુમાવેલી તે હું ધણે લાંબે વખતે પાછી મેળવવા નસીબવાન થયો. એ દરમિયાન ભાષાંતરશાખાના પ્રેમાળ સભ્યનોએ મને ઉક્ત પત્રની માદ આપી પૂછાવેલું

આચાર્ય હેમચંદ્રનું જીવન માનવસ્વભાવને અનુરૂપ જ હતું અને તેને આ કથામાં તે રીતે જ ગોઠવવામાં આવ્યું છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં અને પ્રબંધચિંતામણિમાં 'હેમચંદ્રની કથા વીગતથી વણુવેલી છે. એ ઉપરાંત ઉપદેશતરંગિણીમાં પણ તેમની કથાનો અગત્યનો ભાગ લખાએલો છે. આ બધાનો આધાર લઈ આ કથાનું વસ્તુ ગોઠવેલું છે.

આચાર્યે રાજાને રાજધર્મનો જે ઉપદેશ કરેલો છે અને અહિંસાને લગતી જે સમજણ આપેલી છે; તે બધું તે તે પ્રબંધોમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે. તેને અહીં આપતાં ફક્ત ભાષા અને તેની સંકલના જ બદલેલી છે.

આ કથામાં આપેલી હકીકત શુદ્ધ ઇતિહાસ નથી; પણ હેમચંદ્રના ઐતિહાસિક વૃત્તાંતની બીંત ઉપર જ તેને ચીતરવામાં આવી છે એમાં કશી શંકા નથી. કથામાં શુદ્ધ ઇતિહાસનો જ માત્ર ઉપયોગ જરૂર કરી શકાત પણ બાળ-વિદ્યાનભાળામાં એ આપવાની છે એથી બીજા ઉતારા, સાલવાર પ્રગતિના આંકડા અને તેને લગતા બીજાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત ઉલ્લેખો વગેરે કશું બ્રૂક્યું નથી. અને એટલા પૂરતી જ તે શુદ્ધ ઇતિહાસરૂપ નથી એમ સમજવાનું છે.

આ કથા લખવાનું કામ જ્યારથી મને સોંપાયું ત્યારથી આજ સુધીમાં લગભગ ચોવીસ માસ વીતી ગયા. ખરી રીતે ચોવીસ દિવસમાં લખી શકાય એવી આ કથા છે; પણ શારીરિક અગવડ અને બીજા અનેક બાધક પરિસ્થિતિઓમાં સપડાએલો હોઈ આ કામ માટે આટલો બધો વિલંબ થઈ ગયો છે.

તેમાંથી રત્નો મેળવતા વહાણવટીઓની વાતો આપણા જૂગોળના ઝાનને વધારે ને વધારે ખીલવે છે. આપણાં ગોધન અને માયાળુ જેડૂતોની નિર્દોષ કહાણીઓ આપણને અર્થશાસ્ત્રનો ખરો મર્મ સમજાવે છે. આઠાં મલીર અને ભાતીગળ પટોળાં વણનારા આપણા ગજરુ વાંઝાઓની વણકરીની વાતો આપણી વસ્ત્રકળાની વાદ આપે છે. પ્રજાના કસ્યાણને માટે માયાનું સાદું કરનાર આપણા નીમકહલાલ સેવકોની સેવાકથનીઓ ખાંડની ધાર જેવા સેવાધર્મની આપણને ઝાંખી કરાવે છે. અને લૂખુંસડું ખાઈ લોકસંમદ કરનારા પાઠશાળો, ધર્માચાર્યો અને સાધુસંતોએ અજમાવેલી પ્રજા કેળવવાની પદ્ધતિઓ આપણને કેળવણીની ખરી દિશા તરફ દોરે છે. આ દૃષ્ટિથી જ ભૂતાવળ જેવા પણ ભૂતકાળના અનાવોની મહત્તા છે. એથી આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણા નામદાર શ્રીમંત મહારાજાએ પોતાની ઉગતી પ્રજાને કેળવવા આ-કદમાં નાનીશી પણ કિંમતમાં હીરા જેવી અમૂલ્ય-ખાજાઝાનખાજાની યોજના કરેલી છે. આજે તેમાં એવા જ એક ગૂજરાતના આદર્શ ધર્માચાર્યનું ખરું વૃત્તાંત આપવાનું છે. ગૂજરાતી બાળકુમારો પોતાના દેશના એ આદર્શપુરુષનું વૃત્તાંત વિશેષ વદાલથી જ વાંચવાના !

[૩]

ગૂજરાતના બીજા કેટલાક આધુનિક મંચકારો શુદ્ધ અહિંસાનું સ્વરૂપ અને તેને લગતી બીજી અનેક મર્યાદાઓ સમજી શક્યા નથી, તેથી જ તેઓ એ સનાતન અને સર્વમાન્ય અહિંસાનો ટોળ કરવાનું પણ ચૂક્યા નથી.

કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો આપણી સંસ્કૃતિને સમજી શકતા નથી; તેમ તેમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં રાજકારણની દૃષ્ટિ વ્યાપેલી હોવાથી અને ‘આપણા સમાજમાં બેદ કેમ વધે ?’ એ તેમની પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય લક્ષ્ય હોવાથી તેઓ એવી એવી દંતકથાઓ દ્વારા કેટલીયે નિરર્થક વાતો ચલાવ્યા કરે છે.

જેવું છે તેવું આચાર્ય હેમચંદ્રસરિનું આ આખું રેખા-દર્શન સાધાર દોરવામાં આવેલું છે, તે સૌના બ્રમ ટાળો અને સૌને સાચી પ્રેરણા આપો.

અમદાવાદ, અક્ષયતૃતીયા

બેચરદાસ

૧૯૯૨

અનુક્રમ

	પાનું
૧. ગુજરાત	૧
વિશાળ ભાષા જેવો ભાષ	૨
ધંધુકા	૩
મોહનજોગી અને હેમચંદ્રના માતાપિતા	૩
૨. હેમચંદ્રનો જન્મ	૪
હેમચંદ્રની માતાને સદ્ગુરુનો સમાગમ	૪
ગુરુએ વર્ણવેલું હેમચંદ્રનું ભવિષ્ય	૬
ગુજરાતની માતાની ઉદારતા	૬
૩. ધંધુકાથી ખંભાત	૮
ખંભાતમાં દીક્ષા	૯
ચાંગદેવને બદલે મુનિ સોમચંદ્ર	૯
સોમચંદ્રની કઠોરસાધના	૧૦
સોમચંદ્રનો મુખ્યવિકાસ	૧૦
સોમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર	૧૦
આચાર્ય હેમચંદ્રની માતૃભક્તિ	૧૧

૪. ખંભાતની પ્રભનો ઉલ્લાસ	૧૨
આચાર્ય હેમચંદ્રની બ્યાખ્યાનધારા	૧૩
૫. હેમચંદ્રસૂરિનો પાટણ તરફ વિહાર	૧૬
પાટણની પ્રથુના	૧૭
૬. પાટણનો રાજા અને પાટણમાં હેમચંદ્ર	૨૩
હેમચંદ્ર અને મિદરાજનો મમાગમ	૨૪
હેમચંદ્રને રાજાની વિનંતી	૨૫
હેમચંદ્રનું કામચલાણુર્થ	૨૫
મિદરાજની વિદ્વત્તમામાં હેમચંદ્ર	૨૫
૭. માલિવદેશનો જ્ઞાનભંડાર અને રાજાનો તેજોવશ	૨૬
માલવાના જ્ઞાનભંડારનો પરિચય અને હેમચંદ્રને	
તેની મોખરી	૨૭
રાજાની મિનંતા	૨૮
૮. રાજાનું મન પારખનાર હેમચંદ્ર	૩૬
મદો અથવા રાજાની હેમચંદ્રને વિનંતી	૩૦
૯. મૂળરાજાની મેવા	૩૨
મૂળરાજાની કુદૃષ્ટ તરફ હેમચંદ્ર જેમણે રાજાનું ખ્યાલ	૩૩
હેમચંદ્રે રાજાની મૂળરાજાની કારી કુદૃષ્ટા	૩૪
૧૦. હેમચંદ્રનું ચમત્કૃત્ નેશ	૩૬
હેમચંદ્રે વિદ્યુત્ત બા	૩૮
અંતર્યમી રૂપે રાજા અને પ્રવિશ	૩૯
૧૧. રાજાને વિધાવિધ	૪૦
રાજાને વિધાવિધ અને અંતર્યમી રૂપે	૪૧
હેમચંદ્રે રાજાને	૪૨
મૂળરાજાને રાજાને	૪૩

૧૨. રાજસમાગમ	૪૫
હેમચંદ્રના કેટલાક વિદેષીઓ	૪૫
સકર્ણુ રાજ	૪૬
જૈનપાંડવોની કથા અને બ્રાહ્મણોનું અપમાન	૪૬
રાજનું સમાધાન	૪૭
૧૩. મહાભારતની પાંડવકથાના અને જૈનપાંડવ- કથાના પ્રભ સમક્ષ કરેલો ઘટસ્ફોટ	૪૮
રાજનો ન્યાય	૫૨
૧૪. હેમચંદ્રનો ઉપદેશ અને સર્વધર્મ-સમભાવ	૫૩
૧૫. હેમચંદ્રે દર્શાવેલો રાજધર્મ	૫૭
૧૬. રાજ અને આચાર્યની ગાઢ મૈત્રી	૬૩
રાજ સાથે હેમચંદ્રનો પ્રવાસ	૬૪
૧૭. હેમચંદ્રનો પાદલુધી વિહાર	૬૭
હેમચંદ્રનું ખંભાતમાં આગમન	૬૮
૧૮. હેમચંદ્રને કુમારપાળનો સમાગમ	૬૯
રાજ તરીકે કુમારપાળ	૭૦
કૃતચ કુમારપાળ	૭૦
રાજ કુમારપાળ અને હેમચંદ્ર	૭૧
૧૯. કુમારપાળને જૈનધર્મના પરિચય ૭૨	
કુમારપાળની વિશેષ નિષ્ઠાસા અને	
હેમચંદ્રનો ઉપદેશ	૭૩
૨૦. દેવીનમિત્તે પશુવધનો નિષેધ	૭૫
૨૧. સ્ત્રીના વારસાહકનું સંસ્થાપન	૭૭
૨૨. કુમારપાળની આજ્ઞાઓ	૭૮
કુમારપાળની અંગત અવશ્યમણુ	૭૯

૨૩. રામની ગૂંચનો ઉકેલ	૮૨
૨૪. દેવચંદ્રના યોગથી કુમારપાળનું વધતું જતું સદ્વર્તન	૮૪
૨૫. દેવચંદ્રનું અદ્વિત સામર્થ્ય	૮૮
૨૬. દેવચંદ્રનું ધન્યંતરિકાંક્ષા	૯૧
૨૭. આચાર્ય અને રામની મહત્ત્વાકાંક્ષા, શુભે દેવચંદ્રની દોર	૯૩
૨૮. સોમનાથના મંદિરનો અભોધાર	૯૮
૨૯. પ્રજાપાલક દેવચંદ્ર	૧૦૧
૩૦. દેવચંદ્રની કૃતિઓ	૧૦૪
૩૧. કલિાતસર્વજ્ઞ દેવચંદ્ર	૧૦૬
૩૨. દેવચંદ્રની માનુષકિત	૧૧૧
૩૩. દેવચંદ્રનું કૃત્તિભાગ	૧૧૩
૩૪. દેવચંદ્ર અને જનવિદારો	૧૧૪
૩૫. દેવચંદ્રનું અવમાન	૧૧૭
૩૬. દેવચંદ્રના શિષ્યો	૧૧૯
૩૭. ઉપમંદાર	૧૨૦

ગુજરાતનો ધર્માચાર્ય

હેમચંદ્ર

ગુજરાત

ગુજરાતનું ગૌરવ હવે તો કોઈથી અજાણ્યું નથી. ગુજરાતની રોગહર અને બલમદ વનસ્પતિઓ, ભાદર, સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી જેવી મોટી મોટી નદીઓ, સંજીવની જડીબુટ્ટીઓ અને અનેકવિધ ખનિજ પ્રદારોના અમૂલ ભંડાર રૂપ ગિરનાર, ભરદો, રોચુંજો અને આણુ જેવા પહાડો ગુજરાતની અચળ-શાશ્વત-સમૃદ્ધિ છે.

ગુજરાતની લીલી વાડીઓમાં ફેકા કરતા કલાપી-મયૂરો કેના હૃદયને હરતા નથી ? આણુનું વસ્તુપાણનું

જિનાલય, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, પાટણ અને ખંભાતના પુસ્તકલંકારો, અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ મકરના, મમ્મજિદો અને પેટ્ટી ચમત્કારિક કોતરણીવાળી બાળીઓ, પ્રભાસપાટણનું પ્રસિદ્ધ શિવાલય તથા લાકડા ઉપરનું અદ્ભુત શિલ્પકામ એ બધું જૂજ-રાતના બૂતકાળને વધારે ને વધારે ઊજળો બતાવે છે.

વિમાળ ભાલ જેવો 'ભાલ'

એવા આ જૂજરાતમાં માનવના વિશાળ ભાલ જેવો ભાલ પ્રદેશ સુવિખ્યાત છે. અંટવાને આટિ એવા ભાલના ધડે કોણ નથી બળતું? ચોમાસામાં એ પ્રદેશ કેમ બલે કોઈ નવો મહાસાગર ઉમટ્યો ન હોય એવો જલમય ઘણે ભય છે. ભાલનો એ પ્રાકૃતિક જલપ્રવાહ પંચાનિક સાધનોને પણ બૂકાં બનાવી નેની નિર્જલતા માત્રીન કરેનો દમનો જણાય છે.

જાતપ્રદેશ આપણા ભાલપદ જેવો સપાટ છે, તેટલે ત્યજા વાનીઓના નેચો દષ્ટિના બ્યાવામને તીધે બદ દેખાઈ જાય છે ચોમાસાના ઘણી ભેજને દૂર જાય બલે બચવાને દબાર જાયને શોષાવા દોષ નેચે પાછા છે; જ વળા એ ભેજને મૂકવી યોગી તે છે. અને શિવ રૂની નુજની કડી જાતના બાજીરોને ને વધે ને વધે મહાગુરુની નાલિય બાવે છે

ધંધુકા

એવા એ રદિયાળા લાલપ્રદેશમાં ધંધુકા નગરનું નામ મુવિખ્યાત છે. આજે તો એ નગર દેશી અને સરકારી હાથેને ભેડતું હોવાથી વળી વધારે મશહૂર છે.

મોદમહાજન અને હેમચંદ્રનાં માતાપિતા

એ નગરમાં મોદ વાણિયાની વસ્તી સારી હતી. જે અર્થે 'શીખ' શબ્દનો છે તે જ અર્થે 'મોદ' શબ્દનો છે. એથી મોદ લોકો જિજ્ઞાસાવાળા-શીખવાની વૃત્તિવાળા અને નમ્ર હોય એમાં શી નવાઈ?

આજે જેમ ગાંધીજીને લીધે મોદ જ્ઞાતિ ઊજળી છે તેમ તે વખતે મોદદંપતી ચાચ અને પાહિનીને લીધે ધંધુકાનું મોદ મહાજન ઊજળું હતું. જેમની વાત અહીં લખવાની છે તે ગુજરાતના મહાન આચાર્ય હેમચંદ્રનાં જનકે અને જનની એ દંપતી હતાં.

થએલોં તેથી માતાપિતાએ સ્વજનવંર્ગ સમક્ષે પુત્રનું નામ ‘ચંગદેવ’ પાડ્યું.

માતાપિતા તેનું પૂરેપૂરું લાલનપાલન કરવા લાગ્યાં અને ચંદ્રકાની જેમ ચંગદેવ વધવા લાગ્યો. એ પાંચ વર્ષનો થયોં એટલે પોતાની કાલીકાલી મધુર વાણીથી માતાપિતાને આનંદ આપવા લાગ્યો.

એ અરસામાં દિવ્યદષ્ટિવાળા પરોપકારપરાયણ જૈનાચાર્ય દેવચંદ્રસૂરિ ગામેગામ ફરતા ફરતા ધંધુકામાં આવી ચડ્યા. તેઓ ત્યાં મોઢાંએ બંધાવેલા જિનમંદિરમાં ઉતરેલા હતા.

એક વાર ચંગદેવ તેની માતા સાથે જિનમંદિરે પહોંચ્યો. ગુરુની દિવ્યદષ્ટિમાં ચંગદેવ સામાન્ય માનવ ન જણાયો; પણ ભવિષ્યનો યુગાવતાર ભાસ્યો.

ગુરુને લાગ્યું કે ચંગદેવને બરાબર સાધનસામગ્રી મળે તો તે આખા યુજ્જરાતને શોભાવે એવો મહાપુરુષ થઈ શકે એમ છે. જે સ્થિતિમાં ચંગદેવ અત્યારે છે તે જ સ્થિતિમાં કાયમ રહે તો તેનો ખરેખરો વિકાસ થવો અશક્ય છે અને તેનાથી આખા દેશને લાભ થવો પણ અસંભવિત છે. જે તે ઘરમાં રહેશે તો વાસનાની બળમાં ફસાશે અને બહુ બહુ તો થોડુંઘણું નાણું ભેગું કરી થોડાં સંતાનોનો પિતા થશે. પરંતુ જે તે એક ઉત્તમ સાધકની પેઠે ચિત્ત-

ગુહિની સાધનાના માર્ગ લાણી વળે તો તે પોતે તો અદ્ભુત મહિમાશાળી થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનાથી આખા જૂજસતને ન વણુવી થકાય એવો લાભ મળનારો છે.

શુએ વળવેલું દેમચંદ્રનું ભવિષ્ય

શુએ ગંભીરપણે વિચાર કર્યા પછી ચંદ્ર-
દેવની માતા પાલિનીને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:
“માતા ! આ તારો પુત્ર એક અદ્ભુત પુરુષ થવા
નિમિત્ત છે. તું તેને તારી મમતાને લીધે ધરબહાર
નહી જવા દે તો તેનું તેજ વધવાનું નથી. જો તે
અમારી પામે રહે અને અમારા જેવો થઈને વિચરે
તો તે ગૌનમનો બીજો અવનાર જ થવાનો. એટલું જ
નહિ પણ એના મજાવથી આખા જૂજસતમાં
‘અમારિનો’ ટકો વાગવાનો, એના ચરણમાં મોટા
મોટા મજાએ નમવાના અને એના વિજયવાણી
આખા દેશમાં ફરકવાનો એ દુઃખ ભરાવર નિહાળી
રહો મું તારી ઈચ્છા દોષ તો તેને અમારી પામે
મુરિ જ આ તારો પુત્ર છે. તું તેની ગુસ્સાને માટે
જો મટે આટલી દહીંગન વજર પૂછ્યે પણ જણાવ્યા
વિના રહે શકીને નથી.”

સુએ વળવેલું દેમચંદ્રનું ભવિષ્ય

સુએ ગંભીરપણે વિચાર કર્યા પછી ચંદ્ર-
દેવની માતા પાલિનીને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:
“માતા ! આ તારો પુત્ર એક અદ્ભુત પુરુષ થવા
નિમિત્ત છે. તું તેને તારી મમતાને લીધે ધરબહાર
નહી જવા દે તો તેનું તેજ વધવાનું નથી. જો તે
અમારી પામે રહે અને અમારા જેવો થઈને વિચરે
તો તે ગૌનમનો બીજો અવનાર જ થવાનો. એટલું જ
નહિ પણ એના મજાવથી આખા જૂજસતમાં
‘અમારિનો’ ટકો વાગવાનો, એના ચરણમાં મોટા
મોટા મજાએ નમવાના અને એના વિજયવાણી
આખા દેશમાં ફરકવાનો એ દુઃખ ભરાવર નિહાળી
રહો મું તારી ઈચ્છા દોષ તો તેને અમારી પામે
મુરિ જ આ તારો પુત્ર છે. તું તેની ગુસ્સાને માટે
જો મટે આટલી દહીંગન વજર પૂછ્યે પણ જણાવ્યા
વિના રહે શકીને નથી.”

મમતાનું બલિદાન દેવાનું નક્કી થયું.

પણ તેને એમ થયું કે પુત્રના પિતાની સમ્મતિ વિના હું એકલી ચંગદેવને ગુરુને ચરણે શી રીતે સાંપી શકું ? છતાં 'શુભસ્ય શીઘ્રમ્' સમજી, તેણી એકલીએ પોતાની બધી ધીરજ ભેગી કરી, એક માત્ર પોતાના ગૂંજશતના અશ્રુદયને સારુ, પોતાના વહાલા ચંગદેવને તે વખતે જ ગુરુને ચરણે ધરી દીધા અને પોતે પણ પાછળથી જૈન સાધ્વીની દીક્ષા લઇને ગામેગામ વિચરવા લાગી.

૩

ધર્મકાથી ખંભાજી

ને સમયની ખંભાજી નગરની જાણતાની
 માળની મુંઝાની જાણતાની કોરે મૂકે નેવી
 દત્તી ત્યાંજ ખંભાજી બારણવાંનું મોટામાં મોટું
 જાણ દત્તી કોને જિનારેથી જાણતાનીમાં રીત, જાણ
 અને જાણવાને ધર-જા નવાની જેમ ખુદી વળતા
 રીતે, નરિયળની જાણ ખંભાજીને અરે જાણતા
 જાણને જાણે જિનાર તરે, નેત્રો પંડાતા મદ
 જાણને જાણે જાણે અને જિનારને જેવ. મુજ
 જાણને જાણે જાણે અને જાણે જાણે જાણે
 જાણને જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે

જાણને જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે
 જાણને જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે

માર્યા કરતો. ખંભાતના ઝવેરીઓ અને નગિનગરો જગમગાડુર હતા; અને ખંભાતી તાળાં તો તે દિ' પણ દેશભરની ખજાનોમાં વેચાતાં અને આજે પણ વેચાંય છે. ચોક્કસ પ્રકારના શુભસંકલ્પ સાથે શુરુ દેવચંદ્ર-સૂરિએ ધંધુકાથી ખંભાતખંદર તરફ વિહાર કર્યો.

ખંભાતનાં દીક્ષા

પાંચ વર્ષના ચંગદેવને લઈને શુરુ દેવચંદ્રસૂરિ ખંભાતખંદરે આવી પહોંચ્યા. તે વખતે જૈનકુલ-ભૂષણ મંત્રી ઉદયન ખંભાતનો સૂબો હતો. શુરુએ ચંગદેવને લગતી બધી હકીકત મંત્રી ઉદયનને સમજાવી. એટલે ઉદયને ખંભાતને શોભે એવા ભારે ઠાઠમાઠ સાથે ચંગદેવની દીક્ષાનો મોટો ઉત્સવ કર્યો.

હવે ચંગદેવને બદલે શુરુએ તેનું નવું નામ 'સોમચંદ્ર' પાડ્યું; અને આ નવા જન્મમાં આવી તેણે ક્યાં કેમ વર્ત્યું. ક્યાં ક્યાં આચારો પાળવા તે બધું સોમચંદ્ર મુનિને તેમણે સમજાવ્યું.

ચંગદેવને બદલે મુનિ સોમચંદ્ર

સંવત ૧૧૫૦ ના મહા શુભ દિવસે ૧૪ ને શનિવારે સોમચંદ્ર મુનિની દીક્ષા થઈ. એટલે પાંચ વર્ષના પણ સોમચંદ્ર પ્રબળ સંસ્કારી હોવાથી શુરુનું કથન બરાબર સમજી ગયો અને શુરુએ બંતાવેલ માગે પોતાનો અભ્યુદય સાધવા લાગ્યો.

ઉત્સાહથી આપી દીધું. સંવત ૧૧૬૬ ના વૈશાખ
શુકલ દિવસ તૃતીયા—અક્ષય તૃતીયા—ને દિવસે જ્યારે
સૂર્ય પોતાના પ્રયંડ તેજથી ઝળહળી રહ્યો હતો તેવે
મધ્યાહ્ન સમયે શુર દેવચંદ્રસૂરિયે આ માનવ-
માર્તંડ મુનિ સોમચંદ્રને પોતાની કંથા ઓઢાડી દીધી.
પોતાનું ‘આચાર્ય’ પદ તેને સોંપી દીધું અને તેનું
નવું નામ ‘હેમચંદ્ર સૂરિ’ બાહેર ઠર્યું.

આચાર્ય હેમચંદ્રની માતૃભક્તિ

આચાર્ય થયા છતાં પણ મુનિ હેમચંદ્રનો
માતૃપ્રેમ હતો જેવો ને તેવો જ હતો. પોતાની પાછળ
સાધ્વી થએલી માતા પાંડિનીને પોતાના આચાર્ય-
પદને પ્રસંગે તેમણે સાધ્વી વર્ગમાં ‘આચાર્ય’ પદ
સ્થપાવી—‘પ્રવર્તિની’ પદ અપાવ્યું અને સંઘ સમક્ષ
તે પ્રવર્તિની પાંડિની સાધ્વીને આચાર્યના સિંહાસનની
અધિકારિણી બનાવી, તે મુપુત્રે—એક જૈન આચાર્ય—
પોતાની માતૃભક્તિને વ્યક્ત કરવાનો અનુકરણીય
પ્રસંગ ન જ જવા દીધો.

હતો. જિનશાસનનો સર્વ સુખકર અબ્યુદય હવે તેને હાથવેંતમાં જણાતો હતો. વનરાજના પાલક શીલ-ગુણસૂરિનું વ્યવહારચાતુર્ય તેણે આનવા આચાર્યમાં પ્રત્યક્ષ દીઠું.

પોતાના રાજવી સિદ્ધરાજ અને આ ધર્મ-રાજવી હેમચંદ્રનો સંયોગ કોઈ અપૂર્વ અદ્ભુત રૂપ નીપજાવશે એવી તે કલ્પના કરવા લાગ્યો હતો. જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે પ્રાપ્ત પ્રવર્તતું હતું તે હવે અટકી જશે, દેશમાં નવા પ્રાણનો સંચાર થશે અને અહિંસા ધર્મને નામે ખાયલા જેવા થઈ બેઠેલા જનોમાં નવું ચેતન આવશે તેની તેને ઝાંખી થવા લાગી હતી. ખંભાતનું જૈન મહાજન, પ્રાણી મહાજન અને ખીજી બધી પ્રજા આ નવા આચાર્યને ભેઈ અનેરો ઉદ્ધાસ અનુભવતી હતી અને આ નવા આચાર્ય ઊગતા ચંદ્રની જેમ ખંભાતની સર્વ પ્રજાને પોતાની વાણીમુધાથી સિંચી રહ્યા હતા.

આચાર્ય હેમચંદ્રની વ્યાખ્યાનધારા

ખંભાતના મોટા જિનમંદિરને આચાર્ય હેમચંદ્રે અધ્યાપનમંદિર કરી મૂક્યું હતું અને તેમાં વખતો વખત તેમની વ્યાખ્યાનધારાનો પ્રવાહ સર્વ-પ્રજાને પ્રાપ્ત કરી રહ્યો હતો. કોઈ વખત અર્થ, કામ અને ધર્મનો પરસ્પર સંબંધ એ વિષે ચર્ચા થતી; કોઈ વખત ગૃહસ્થમાર્ગ અને સાધુમાર્ગની

અને જૈનધર્મનો સંયમયોગ એ જેની બહુ ઝીણવટથી તુલના થતી. કોઈવાર ઉપનિષદનો અદ્વૈતમાર્ગ અને જૈનધર્મનો અહિંસાવાદ, અનેકાંતવાદ એ જે વચ્ચેની સમાનતાની સ્પષ્ટતા થતી. શિક્ષા અને દીક્ષાની મર્યાદા અંકાતી, યોગ્યતાનું માપ વર્ણવાતું અને શકલધર્મ અને ઉધારધર્મ આચરનારાઓ કેટલું ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કૃણ મેળવે છે તે સવિસ્તર સમજાવાતું. તો કોઈવાર દેવ, શુરુ અને ધર્મની બાહ્યસ્થિતિ ઉપર તેમની શુદ્ધિનું માપ નથી પણ તેમની અંદરના શુણ્ણ ઉપર જ તે ત્રણેની ખરી શુદ્ધિનું માપ છે એ ઉપર પણ સવિસ્તર ઊહાપોહ થતો.

૫

દેમયંત્રમૂર્તિના પાદાન્તર ૧૦૬ ૧૧૬૨

આ રીતે આચાર્ય દેમયંત્રે અબાનમાં
 મોટી માનપૂજા ઉપાધી. અને પિપ્પલિનિશાળમાંથી
 તૃપ્તિ મેળવી હતી. કુશકાએ નિર્મિત કરી હતી.
 નવા નવા વિકાસમાં અત્યાચાર્ય મેળવીને ૧૦૬ ૧૧૬૨
 કરી હતી. દેવ, કદાચક કુશકાએ ૧૦૬ ૧૧૬૨
 મળતા મળેનું મોતે દર્શન મળતા મળે
 અદિત્યે મળે નમોતા મળે મળે. ૧૦૬ ૧૧૬૨
 કદાચક ૧૦૬ ૧૧૬૨ અત્યાચાર્ય મળે મળે
 મળે. અને વિષય મળે મળે. ૧૦૬ ૧૧૬૨

અ. મ. ૧૦૬ ૧૧૬૨ આચાર્ય અબાનને
 મળે મળે મળે મળે મળે મળે મળે
 મળે મળે મળે મળે મળે મળે મળે

અને મંત્રી ઉદયનને કહી સંભળાવી અને ગુરુના આશીર્વાદ તથા મંત્રીની પ્રેરણાથી તે માટે તૈયારી પણ કરી લીધી.

પાટણની પ્રભુતા

તે વખતના પાટણની ઉત્પત્તિની વાત શી કહેવી ? એ વખતનું પાટણ હિંદુસ્તાનભરનું પેરિસ હતું. પાટણના પ્રાસાદો, રાજભવનો અને દેવમંદિરો આલે સંચરતા સૂર્ય સાથે વાતો કરતા. તે ઉપરના સુવર્ણકલશોનો પ્રકાશ સૂર્યમાં સંક્રાંત થતો કે સૂર્યનો પ્રકાશ તેઓમાં સંક્રાંત થતો તે કહેવું કઠણ થઈ પડતું. જ્યાં ત્યાં વાગતાં ચોઘડિયાં પાટણની સંગીતપ્રિયતાને વ્યક્ત કરતાં.

પાટણનાં ચોરાશી ચૌદાં આજનાં મોટાં મોટાં પ્રદર્શનોને પણ ભુલાવે તેવાં હતાં—સોનીકાટમાં સોનાના કાટા અગમગતા, સોનારકાટમાં એ લાટાના નવા નવા ઘાટ ઘડાઈ દેશભરની રમણીઓના અંગે અંગે ઓપી રહેતા. નાણાવટ નાણાંના ખણ-ખણાટથી ગાજી રહેતી. અવેરીકાટે હીરા, પાનાં, મોતી, માણિક, પ્રવાળ, લસણિયો વગેરે અનેક પ્રકારનું અવેરાત વારંવાર નવું નવું લાવવું પડતું.

સુગંધિયાનું કાટ તો ગુલાબજળના કુવારાની જેમ મહેકી રહેતું. શેફલીયાને કાટે

ગજવડી, ખાંભડી, લોખડી વગેરેનો ગંજ શોભી રહ્યો હતો. નેસ્તીને ત્યાં અનેક પ્રકારની જે માગો તે મળે તેવી તમામ ચીજોનો સંગ્રહ હતો. ગાંધીને ત્યાં સુગંધી તેલ, અત્તર, ધૂપ, ધૂપેલ, મોગરેલ, ઠોપરેલ વગેરે મધમધી રહ્યાં હતાં. કપાસીયાહાટ અને એરંડિયાહાટમાં, કપાસિયા અને એરંડા હમેશાં વેચાતાં હતાં સમાતા ન હતા.

રસણિયાહાટમાં રસણિયાઓ ભાતભાતની ધાતુ ઉપર રસ રસતા. સોના, ત્રાંબા કે રૂપા ઉપર નવો નવો રસ-ઢોળ-ચડાવતા. મવાડીયાહાટમાં મવાળાંનાં ખડકો ખડા ચર્મ ગયાં હતાં. ત્રાંબાહાટ અને પીતલગરહાટમાં ત્રાંબા-પીતલનાં વાસણોને, આચાર્યો શિષ્યોને ઘડે તેમ કારીગરો ધડી રહ્યા હતા.

શંખહાટમાં શંખ, હીપ વગેરેમાંથી નીપજતાં કાનફૂલ, અંછોડા, ખુતાન અને બંગડીઓ વગેરે શોભી રહ્યું હતું. મોતીપ્રોથા, મીણાકારી અને સુનારહાટમાં ધ્યાનસ્થ યોગીઓની જેમ કુશળ કામગરો મોતીઓ પરાવતા; ગીનો કરતા અને રેશમી વા જિનની શાલોને તુણી તુણીને નવા જેવી બનાવી દેતા.

સાડવડીહાટમાં કપડાં વણતી ત્રાગોમાં ઉછળતી સૂતર ભરેલી માછલીઓનો ખટપટાટ

બારે મધુર ભાગને. ગુણવ્યાપકાદમાં વિવિધ રંગો ઉપરન ગતી ચેવાની. પશ્ચિમટોનાં દાટ આજની વાગિગ કંપની કે લોડીઆને મરખાવે તેવાં હતાં. મોચીઆ કમજ બરેલી વાલીએ બરના મૂનારા ચુનો પાડના-પકવના. સ્થાંએ બાનભાનના કાપનાં કપડાં ખીવના. લોડીઆ લોડાની તરેલનરેલની બનાવટો બનાવી વેચના. બીબાધકા લોકો જુરી જુરી બનનાં બીબાં ઘડના.

બાહ્યુજી ચણા મમરા પોઆ અને કાજી ખાનીને તૈયાર રાખતા. નાપિતહાટ જુઓ તે આજનું હેરકટિંગ સરૂન ગમે પણ નહિ. પાટીવણ પાટી વણતા. કાગલિયાહાટમાં ચાંદા જેવા ધોળા કાગળો બનતા અને વેચાતા. કાઠપીઠીયાને ત્યાં તમામ જાતનું લાકડું મળતું અને તે લાકડા ઉપર જાતલાતનું કોતરકામ થતું.

મુખડીયા અને કંઠોઈના હાટમાં રહેલા જાતજાતની મીઠાઈના બરેલા ખુમચા સંભારી આજે પણ કેને પાણી નહિ છુટે ? સાબુગરને ત્યાં તેણે જાતે બનાવેલા સાબુ ઉપરાંત ખારો ભૂતડો ધોળી પીળી માટી ગેરૂ અરીઠા આંબળાં ચિઠ્ઠાખાઈ વગેરે નહાવા ધોવાનાં સાધનો તૈયાર મળતાં.

લોહારો અને કંસારાઓ લોહને અને કાંસાને ઘડીઘડીને ઘડીકમાં નવો નવો ઘાટ આપતા. તંબોળોને ત્યાંના તાજાં દાઢાં તંબોળો, મુખવાસ પટ્ટણીઓને ખુશ કરતાં. માળીઓની માળાઓ, શુભાખ, ચમેલી, મોગરો, ચંપો, કુંદ આખી બજારને મુવાસિત કરતાં. સાકરીયા મીઠી મધુરી સાકર, ખાંડ, ખૂડું, ફુલસાકર. મધુસાકર, ગોળ વગેરે વેચતા. મજીડીયાને ત્યાં રાતુંચોળ મજીડ ઉપરાંત અનેક પ્રકારનું કરીયાણું વેચાતું. ધનુમ્નાગિયાને હાટે નાના પ્રકારનાં શાકભાજી ન્યારે માગે ત્યારે તાજાં ને તાજાં મળતાં.

કુન્નિકાપણુને જીઓ એટલે અત્યારની વાઈટવેલેડલોને સંભારો પણ નહિ—ત્યાં ગમે તે બજારની ચીજ ગમે તે વખતે તૈયાર જ રહેતી અને ખુદ્દિહાટ તો મહારાએલા—મુંઝાએલાનું વિશ્રામસ્થાન હતું—ત્યાં તેવા લોકોને જાતજાતની ખુદ્દિઓ મળતી, સારી સારી સલાહો મળતી અને ત્યાં બેઠેલા ભાંજ-ગડિયાઓ અનેક પ્રકારની ભાંજગડો કરી શુદ્ધ ન્યાય આપતા—લોકોના ટંટા શીસાદને ચાંત કરતા—એ ખુદ્દિહાટની પાસે આજની કોર્ટોની અને આજના ન્યાયાધીશોની કરી કિંમત ન જ અંકાય.

આ પ્રકારનું પાટણનું બજાર જગતભરમાં જડ-

વાનું નથી કેનું કે પાટલુ વિદાં, જના, આપાર
અને ન્યાયનુ મથકે સનુ

કેવની ફરતે ક્રિ ૧. ૨ મગની કારીગરીથી રીપને
કેવો માટે પ્રાકાર ' ૩ કોન. પાત્રનાં ઉદાર
દાર ' કે કેવની ફરતે પાત્રનાં જેવી કારી રીપની
માટી ખાઈ જાવું કે નમુદને બાઈ ન્યાના કોક
જુઓ તે બુકો કેવંદાકે યથા રાજા તથા પ્રજા
અથવા યથા પ્રજા તથા રાજા કે કહેવત એ
પાટલુ માટે માણેસાગ ન્યાના ખરી સતી

૬

પાટણનો રાજા અને પાટણમાં હેમચંદ્ર

એ પાટણનો નરેશ જાણે કે બીજો સુરેશ,
ગણેશ કે દિનેશ; અચળતામાં નગેશ, અને સંપત્તિમાં
ધનેશ એવો સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ મહાપ્રતાપી હતો.

પંડિતોનો રસિક હતો, ઉદાર અને પ્રભાવા ધર્મની
મર્યાદાને જાણનારો હતો. તેની રાજસભામાં અનેક
વાદીઓ, કવિઓ અને સાહિત્યરસિકોનાં આસનો પડ્યાં
પાથર્યાંજ રહેતાં.

તે રાજાની રાજધાનીમાં, આચાર્ય હેમચંદ્ર
ખંભાત બંદરથી નીકળી રસ્તામાં આવતાં ગામોને
જગાડતા જગાડતા ઝપાટાબંધ, આવી પહોંચ્યા.

હેમચંદ્રને રાજાની વિનંતી

કદરશાળી રાજાએ પોતાનો હાથી બિભો રાખ્યો. અને નિખાલસલાવે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે “મુનિરાજ ! ભલું પાટણ શોભાવ્યું. દર્શન કરી કૃતાર્થ થયો છું. કાંઈ કહેવા વિનંતી કરું તો ધીટ તો નહિ જ ગણાઉં. આપની વાણીમુધાનો સ્વાદ અખાડશો ?”

હેમચંદ્રનું કાવ્યચાતુર્ય

તક મળતાં જ આ દક્ષ પુરુષ જોડ્યા— “હે સિદ્ધરાજ ! આ તારા મજરાજને અશંકપણે આગળને આગળ ચલાવ, પૃથ્વીને ધારણ કરનારા દિગ્ગજો ભલેને ખળભળે. હવે તો સમસ્ત પૃથ્વીને તે પોતે જ ધારણ કરી છે એથી એ દિગ્ગજોની પરવા પણ કેને છે ?”

સિદ્ધરાજની વિદ્વત્સભામાં હેમચંદ્ર

સાંભળતાં જ અતુર અને મર્મશ રાજા ખુબ સંતુષ્ટ થયો. તેણે આચાર્યને વિનંતી કરી કે “આપ રાજા બપોરે મારી વિદ્વત્સભામાં જરૂર પધારશો. હમણાં તો હું જરા વિનોદાર્થે બહાર જાઉં છું.”

ત્યારથી આચાર્ય રાજસભામાં રાજા જઈ રાજા સિદ્ધરાજનો પરિચય કરવા લાગ્યા. અને આ રીતે તે બન્ને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જન્મવા લાગી.

સાંભળતાં જ રાજ જરાક ધવાંધો; પણ પોતાનો મનોભાવ અપ્રગટ રાખી એ ભંડારના ખીલ ખીલ અંધોની માહિતી તેણે અંધપાલની પાસે માગી.

અંધપાલે કહ્યું: “મહારાજ ! એ વ્યાકરણ ઉપરાંત એ વિદ્વાન રાજ ભોજના બનાવેલા ખીલ પણ અનેક અંધો આ ભંડારમાં છે—‘સરસ્વતીકંઠાલરણ્ય’ નામનું અલંકારશાસ્ત્ર તે ગ્રાંથ રાજ્યે રચેલું અહીં છે, હાલમાં પઠનપાઠનમાં પણ તેનો જ અધિક પ્રચાર છે. આપ નામદારનું પારિતોષિક મેળવનારા અલંકારશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ પણ રાજ ભોજના આ અંધને જ ભણે છે.

માસવાના જ્ઞાનભંડારનો પરિચય

અને હેમચંદ્રને તેની સોંપણી.

રાજ વિશેષ ઉત્તેજિત થયો. અંધપાળે આગળ ચલાવ્યું. “એ ઉપરાંત ખીલ અંધો—તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા-શાસ્ત્ર, રાજસિદ્ધાંત, વૃક્ષામુર્વેદ, વાસ્તુશાસ્ત્ર, ઉદયસિદ્ધિ-અંકશાસ્ત્ર, શકુનશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને નિમિત્તશાસ્ત્ર વગેરેની પણ પ્રતીઓ આ ભંડારમાં છે.”

રાજ બોલ્યો—“શું આ બધાં શાસ્ત્રો પણ એ રાજ ભોજનાં બનાવેલાં છે ?” અંધપાલે કહ્યું—
“ના, મહારાજ ! એ બધાં નહિ; પણ એમાંનાં

૮

રાજનું મન પારખનાર હેમચંદ્ર

‘રાજા લોજ મોટો પંડિત, મોટો વૈયાકરણ, મોટો રસશાસ્ત્રી ત્યારે હું તેમાંનું કાંઈ જ નહિ? એ વિચાર તેને ભારે મુંઝવતો હતો. એ અરસામાં એકવાર રાજસભામાં આવતાં જ સૌથી પ્રથમ તેને આચાર્ય હેમચંદ્રનો ભેટો થયો.

રાજાના મુખ ઉપરની ઝાલિ આચાર્ય તેને ભેટાં જ પામી ગયા; અને અનાયાસે જ તેમણે રાજાને જણાવ્યું:

“મહારાજ ! આપણી પાઠશાળાઓમાં આપણું પોતાનું વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને આપણું પોતાનું અલ-

સહકાર ! હું તો કહું છું કે તમે પોતે જ એક સર્વા-
ગર્ભુદર વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર, છંદઃશાસ્ત્ર અને
શબ્દકોશ બનાવી આ ગૂજરાતના પાણિની, મમ્મટ,
પિંગલાચાર્ય અને અમરસિંહ કેમ ન બને ?

—“મને તો લાગ્યા કરે છે કે તમે ગૂજરાતના
વિદ્યાગુરુ થઈ ગૂજરાતની એ ખોટ જરૂર દૂર કરશો.
સાધુવર ! સાધન-સામગ્રીની જરા પણ ઊણપ નહિ
આવવા દઉં. તે માટે જે કહેશો તે તૈયારી કરી આપીશ.
કહો, કહો; શું કહો છો. મુનિશ્ર ! તમારા સિવાય
બીજા ઉપર મારું મન કરતું નથી.

“તમારી એ બધી કૃતિયો તૈયાર થયે તેના
પ્રચાર કરવો મારા હાથમાં છે. માટે હવે તમે એ
પુણ્ય પ્રવૃત્તિ શીઘ્ર શરૂ કરો એ જ મારી પહેલી અને
છેલ્લી તમને વિનંતી છે.”

સુદ્ધવિદ્યા, વ્યૂહરચનાકૌશલ, પટ્ટાખાણ, નિર્ભયતા, પ્રદક્ષવિદ્યા, વ્યવહારવિદ્યા અને પાંડિત્ય વગેરેની તાલિમ આપણી પાઠશાળાઓમાં આવશ્યક જ હોવી જોઈએ.

“આ માટે આપ સેનાપતિની અને શિક્ષકપંડિતોની સલાહથી ચોખ્ખ અવ્યાસક્રમ નક્કી કરો અને તે પ્રમાણે ગૂજરાતભરની પાઠશાળાઓમાં તેનો શીઘ્ર અમલ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરો.

ગૂજરાતની કુદંશા તરફ હેમચંદ્રે ખેંચેલુ રાજાનું ધ્યાન

“મહારાજ ! ગૂજરાતની લીલી વાડી, ગૂજરાતની કામધેનુ જેવી રસાળભૂમિ; ગૂજરાતનો કલ્પવૃક્ષ જેવો ઉદ્યોગધંધો અને સંપત્તિને વધારનારું ગૂજરાતનું વહાણવટું-એ બધું એટલું બધું આકર્ષક છે કે તેને જોતાં જ ભલભલા ન્યાયશાસ્ત્રી દેશી કે (વદેશી રાજાઓનાં મનમાં ગલગલિયાં થવાનાં. આપણી આ આખાદીને કાયમ ટકાવવા આપણે પણ કોઈવાર લીલાં માયાં વધેરાવવાં પડશે.

“આખા દેશમાં એવા દોષ સાચા અહિંસક ભડવીરો નથી કે જેનાં ચારિત્ર, પ્રદક્ષતેજ અને સંયમ આગળ પેલા ઉદ્ધત વિજેતાઓ ઝોગળી બાય; અને ન્યાંમુખી આપણે એવા ધુદ્ધ અને મહાવીર જેવા

સંખ્યાબંધ બડવીરો ન પેદા દરી શકીએ ત્યાંમુખી
આપણું સંરક્ષણ પિતામહે કરેલી યુદ્ધવિદ્યા જ છે.

“આપણે કોઈ બીજાનું એક નબળત્વું પણ ન
છીનવી તમને એ જગણ છે. પણ આપણી આ
માતાને જ્યારે કોઈ બાનબુલ્યો લોબીઓ બ્રહ્મ કરવા
આવે ત્યારે આપણે પૂરું પાળું ન બતાવી શકીએ
અને વેદવિદ્યાની મોટી મોટી વાનો કરીએ, કર્મ-
વિદ્યાનું ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાન ડોહોજ્યા કરીએ તો તે વખતે
માતાના જે હાથ થાય તે વિચારતાં જ હું તો
થરથરી જાઉં છું !

દેવચંદ્રે ચીનરેલી ગૂજરાતની બ.વી હુદ્દસા

“હું જે આ વાત કરું છું તે વેદિક ધર્મની
અને જૈન ધર્મની અહિંસાને જરાબર સમજીને કરું
છું; અને એક જૈનાચાર્ય તરીકેની કહેવાની મારી
ચોકખી ફરજ સમજીને કરું છું. મહારાજ ! શ્રી-
સોમનાથના મંદિરની હુદ્દસા ભેળને મારા કાન ઉપર
તો એ લોભીઆઓના ઘોડાના ડાબલાના પડધા આજથી
જ આવ્યા કરે છે.

“આપણે નહિ ચેતીએ અને આ સુવાનવર્ગ
જે દેશનું હીર છે તેને એક જૂથમાં વણી જરાબર
સજ્જ નહિ રાખીએ તો જ્યારે ત્યારે આપણે
પડવાના છીએ.

“અમારા જૈનો અને આ બ્રાહ્મણો પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણેની શુદ્ધ અહિંસાને નહિ સમજી શકવાથી જ દેશની પ્રજા નિર્બળ, ભીરુ અને ઘડી ઘડીમાં અંગતસ્વાર્થને સારુ તેજ ગુમાવે એવી થઈ ગઈ છે.

“મહારાજ ! અહિંસાનું સ્વરૂપ, વ્યવહાર અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથેનો તેનો સંબંધ અને મનુષ્યજીવનમાં તેની મર્યાદા એ વિષે હમણાં લાંબું વિવેચન કરી શકાય નહિ; પણ એ બાબત આપને અને પ્રજાને કોઈ બીજે વખતે બરાબર જરૂર સમજાવીશ. આ વસ્તુ ઘણા દિવસો પહેલાં કહેવી જરૂરી હતી; પણ પ્રસંગ મળતાં જ આજે આપની પાસે નિવેડું છું. મહારાજ ! માતા ગુજરાતને ઉગારવા અને તેના વિદ્યાદેહને વધારવા પહેલું, તેનું શરીરબળ જ મજબૂત થવું પડે.

= વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિશક્તિને વધારે અને શ્રુતપત્તિને ખીલવે એવાં સર્વાંગસુંદર બ્યાકરણ, અલંકાર-શાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, શબ્દકોશ અને ન્યાયશાસ્ત્ર એ બધું હું ઘણી ખુશીથી તૈયાર કરી આપીશ. એ બધાંની રચના માટે કેટલીક સામગ્રી આપણી પાસે છે અને કેટલીક કારમીર વજેરે અન્યદેશોમાંથી મંગાવવાની છે. મહારાજ ! તે બાબત તમે તદ્દન નિશ્ચિંત રહેશો.

“મારૂં જાણીનું કામ દુઃસ્વચ્છ પૂરું કરી નાખીય; પણ તમે તમારું કાર્યનું કામ રજીને લીધરી જતા! મુજે કિં જાણના?”

આચાર્યનું જવાબદારી માથેનું દિવ્યદષ્ટિપૂર્ણ બાપણ નાબળી નિહરત ને. મત્રમુગ્ધ જ થઈ ગયો.

૧૦

હેમચંદ્રનું ચમકતું તેજ

આચાર્યશ્રી આશીર્વાદ આપી ઉઠતા'તા ત્યાં રાત્રીએ મૂળરાતના વિદ્યાધિકારીને કહ્યું કે “આચાર્યશ્રી જે જે સામગ્રી માગે તેની એક સવિસ્તર નોંધ કરી દ્યો અને તે તેમને સત્વર પૂરી પાડો-જરા પણ વિલંબ ન કરો.”

આચાર્યનું તેજ વધતું જોઈ કેટલાએ હાંત કરડ્યા, કેટલાક મનમાં બળી જીડ્યા; પણ સાચા પ્રખર તેજ પાસે સૌ સમસમી રહ્યા. બીજું થાય પણ શું ?

હેમચંદ્રના કલા પ્રમાણે વિદ્યાધિકારીએ મંગાવેલા અંથો

વિદ્યાધિકારીએ તાબડતોળ કારમીર તરફ ખેપીયા મોકલ્યા; અને ચંદ્રગોમી, શાકટાયન. આપિશલિ, ઉત્પલ, હરિ અને ક્ષીરસ્વામી વગેરેએ કરેલાં અનેક

વ્યાકરણની પૂર્ણ રચના અને પ્રતિષ્ઠા

ગૂજરાતના ધરણીધર સિદ્ધરાજને ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણની પૂર્ણ રચનાના સમાચાર મળતાં જ તે વિશેષ વિશેષ હરખાયો. અને તેણે પોતે રાજ્યના ત્રણસેં લલિયાઓ રોકી તે વ્યાકરણની હજારો નકલો કરાવવા માંડી.

વિદ્યાનો મહિમા જાણનાર એ રાજાએ સિદ્ધહેમની નકલોને હાથી ઉપર બધરાવી આખા પાટણમાં વાજતે ગાજતે ફેરવી અને એ નવા વ્યાકરણની જાહેરાત કરી.

પોતાને ત્યાં એક મોટું વિદ્યાલય સ્થાપ્યું. તેમાં ગૂજરાતનું શરીરખળ અને વિદ્યાખળ વધે તેવી પાકી યોજના કરી અને યુદ્ધશિક્ષણ તો સર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટે અનિવાર્ય રાખ્યું.

એ વિદ્યાલયમાં ભાષાજ્ઞાન માટે આ નવીન વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. તેના અધ્યાપક તરીકે પ્રખર વેદ્યાકરણ કાકલ કાયસ્થને નીમ્યો અને અન્ય અન્ય વિષયના અભ્યાસ માટે પણ તે તે વિષયના નિષ્ણાત પુરુષોને યોજ્યા-આમ કરીને તેણે આચાર્યની યોજનાને અમલમાં મૂકવા હિમ્મતપૂર્વક શરૂઆત કરી.

કેટલાક ધર્મવેલા લોકો અને બ્રાહ્મણો ‘અમારાં છોકરાંઓને લડવા ક્યા જવું છે ?’ એમ કહી કહીને

૧૧

રાજનો વિદ્યાપ્રેમ

પાટણના વિદ્યાલયમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ ઉત્સાહિત કરવા રાજ પોતે વિદ્યાલયમાં અવારનવાર આવતા રહેતા અને આચાર્ય તો ઘણીવાર આબ્યા જ કરતા.

ભણતરકુશળ અને મુદ્ધપદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે ટેટલીએ શિષ્યવૃત્તિઓ અને પારિતોષિકોની વ્યવસ્થા હતી. નવા મિદ્દહેમ બ્યાકરણનો બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, માળવા વગેરે દેશોમાં પ્રચાર કરવા ત્યાંની પાઠશાળાઓમાં આ નવા બ્યાકરણની અનેક નકલો મોકલી આપી અને એને ભણનારાઓ વિશેષ પ્રેરિત્સાહિત થાય એવી વ્યવસ્થા પણ બાંધી આપી.

વ્યુત્પત્તિ અને ખીછ લાપાઓના ઇતિહાસ શીખનારને માટે વર્તમાનમાં તેના જેવું એક પણ સફળ સાધન નથી.

હેમચંદ્રના મંથો

પાણિનિએ પોતાના આઠમા અધ્યાયમાં જેમ વેદિક વ્યાકરણને ચોક્કસ છે તેમ ગૂજરાતના આ પાણિનિ હેમચંદ્રે સિદ્ધહેમના આઠમા અધ્યાયમાં એ બધું સરસ સંદર્ભપૂર્વક ગોઠવેલું છે.

આ સાંગોપાંગ વ્યાકરણ ઉપરાંત એ વિધારસિક અને ગૂજરાતની અસ્મિતા જગાડનાર આચાર્યે ‘અભિધાનચિંતામણિ’ નામનો-ટીકાવાળો-એક મોટો શબ્દકોષ, ‘વેદક નિઘંટુ’ ‘દેશીનામમાલા’ ‘દેશીલાપાને’ શબ્દકોશ, ‘ધાતુપારયણ’ અલંકારના વિજ્ઞાનુઓ માટે મોટી ટીકાવાળું ‘કાવ્યાનુશાસન’ છંદના અભ્યાસ માટે પૂર્વે કોઇએ નહિ બનાવેલું તેવું ‘છંદોનુશાસન’ અને ઇતિહાસના વિજ્ઞાનુઓ માટે આવડા અને મોલંકી પંશના ઇતિહાસથી ભરપૂર ‘દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય’ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતાદિ બધી લાપામાં બનાવીને ગૂજરાતને ભારે ઋણી કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે વખતનું ગૂજરાતનું અંધારારિદ્રય ચૂરી નાંખ્યું છે.

ગૂજરાતીઓની પેટકારી

એમણે રચેલા કેટલાક અપૂર્વ અંથો તો આજે મજતા પણ નથી એ આજના ગૂજરાતીને શરમાવનારું નથી ? જે મહાપુરુષે અનેક અંથો લખી ગૂજરાતની,

૧૨

રાજસમાગમ

સાહિત્યનિર્માણની પ્રવૃત્તિમાં ગુંથાએલા પણ આચાર્ય વખતોવખત સિદ્ધરાજની મુલાકાત લેવાનું ચૂકતા નહિ. હવે તો એ બે વચ્ચેની મૈત્રી ગાઢ થતી જતી હતી. તેમણે એકબીજાને બરાબર જાણખી લીધા હતા; અને પ્રભને મન રાજા અને આચાર્ય આખા ગુજરાતની જમણી ડાબી આંખની કીકી જેવા થઈ પડ્યા.

હેમચંદ્રના કેટલાક વિદેષીઓ

ચોમાસામાં જ્યારે બધી વનસ્પતિઓ આંખને ઠારે એવી લીલીછમ થાય છે ત્યારે એક માત્ર જવાસો આંખને અજખામણે લાગે એવી રીતે બળતો જણાય છે.

રાજકુલમાં આ આચાર્યની પ્રતિષ્ઠા જેમ જેમ
 નતમતી ગઈ તેમતેમ જવાગા જેવા કેટલાય
 બળતરીયા-અકારણ વિરોધીઓ બળવા લાગ્યા અને
 લાગ પડ્યે રાજને પણ ઊંધું ચતું ભરાવીને
 આચાર્યનો પગ ખસેડવાનું પાણીવડોલું કરવા પણ
 જુલેલા નહિ.

મકર્ણ રાજ

રાજ ભાગ્યેજ ‘મકર્ણ’ હોય છે; પણ ખાસ આ
 આચાર્ય માટે રાજ તેમાં અપવાદ હતો. એથી એ
 જવાસાઓનું તેની પાસે ઘણું ઓછું ચાલતું. પરંતુ
 રાજ પરીક્ષક તો પૂરો હતો એટલે આચાર્યની તે
 પૂરેપૂરી કસોટી કરીને જ કોઈ પણ નિર્ણય કરતો.

જેન પાંડવોની ડંચા અને ધાત્રણોનું અપમાન

એકવાર આચાર્ય જનમથેને આધારે પાંડવોની
 કથા કરતા હતા તેમાં એમ આવ્યું કે પાંડવોએ
 જનદીક્ષા લીધેલી અને તેઓ જનદીક્ષાદ્વારા સાધના
 કરતાં કરતાં નિર્વાણ પામેલા.

આ સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા કોઈ જવાસા વધારે
 સળગી ઊડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે ‘આચાર્યનું એ
 કથન તદ્દન મિથ્યા છે. મહાભારતમાં પાંડવોનું જે
 વર્ણન આવે છે તે જ ખરું છે. તેમાં મહર્ષિ વેદવ્યાસે
 તેમને શ્રીવીદીક્ષાવાળા વર્ણવ્યા છે અને હિમાલયમાં
 તેમનું નિર્વાણ બતાવેલું છે’

આ જવાસાએએ આ વાતને મોટું રૂપ આપી પાટણભરમાં દોડ વગડાવ્યો કે આચાર્ય મહાભારત જેવા પ્રાચીન અને પવિત્ર ગ્રંથની અવગણના કરે છે; અને એમ કરીને બ્રાહ્મણધર્મનું અપમાન કરવાનો તેમનો ઇરાદો છે. પછી તો બ્રાહ્મણો પણ ઊંચાનીચા થવા લાગ્યા અને વાત વધુ થઈ પડી. ઠેઠ રાજાના કાન મુઠી પણ પહોંચી ગઈ.

રાજનું સમાધાન

રાજ ઉપર પણ મહાભારતના પ્રબળ સંસ્કારો હતા અને તેની લક્ષિત મહાભારત પ્રતિ કાંઈ ઓછી ન હતી. આ તરફ બ્રાહ્મણોનો તોફાની અને ઈર્ષ્યાજીવર્ગ પાટણમાં ભારે અશાંતિ ફેલાવી રહ્યો હતો, મહાભારતની લક્ષિતને બહાને પ્રજાને ઉશ્કેરી રહ્યો હતો અને આ તરફ આચાર્ય પોતાનું ન્યાયી વચન કચ્ચારી રહ્યા હતા.

આનો તોડ કાઢ્યા વિના બ્રાહ્મણો શમે તેવા ન હતા અને આચાર્ય પણ રાજાની આ સ્થિતિ કળી ગયા હતા એટલે તેઓ ભલે આવીને રાજાને ગુસ્સા મંત્રણાગૃહમાં મળી ગયા. તેમના મનનું સરસ સમાધાન કર્યું અને સાથે જણાવ્યું કે એક મોટી પ્રજાપરિષદમાં આ વસ્તુ બહોર યાય તો હવે પછી આવો ખોટો બળભળાટ ફરી વાર ન ઊઠવા પામે.

બ્રહ્મસામુત્થ પામ્યા હતા. કેટલો બધો વિરોધ, કેટલું બધું જુઠાણું અને બ્રાહ્મણધર્મનું કેટલું બધું હડહડતું અપમાન !”

રાજાની સમ્મતિથી આચાર્ય બહુ ગંભીરતાથી બોલ્યા—“મહારાજ અને પ્રજાજનો તથા શિષ્ય બ્રાહ્મણપંડિતો ! આ જગત કાંઈ આજકાલનું નથી; તેનો પ્રવાહ અનાદિકાળથી ચાલ્યા જ કરે છે. એવા અનંત પ્રવાહવાળા જગતમાં સરખે સરખી આકૃતિના મનુષ્યો, સરખે સરખી આકૃતિના બીજ પદાર્થો અને સરખે સરખાં નામ અને ગોત્રવાળા એક કરતાં વધુ માણસો હોય છે, યઈ ગયા છે અને હંમેશાં રહેવાનાં છે એ કાંઈ નવાઈની હકીકત નથી. જગતનો પ્રવાહ જોતાં કોઈ એમ કહે કે ‘હેમચંદ્ર’ નામ તદ્દન નવું જ છે કોઈ વાર ન હતું, તો તે તદ્દન ખોટું છે. આ સભામાંથી જ આનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો મેળવી શકાય એમ છે.

“હું નમ્રતાથી કહું છું કે આ સભામાં જેમનાં નામ હેમચંદ્ર અને સિદ્ધરાજ તથા અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, ભીમ વગેરે હોય તેઓ કમવાર પોત પોતાના હાથ જિંચા કરે. મહારાજ ! જુઓ અને ગણો હેમચંદ્ર કેટલા છે, સિદ્ધરાજ કેટલા છે, યુધિષ્ઠિર કેટલા છે, અર્જુન કેટલા છે અને ભીમ

કેટલા છે? શું જેટલા હેમચંદ્ર છે તે બધા એક જાતના છે? ના ના, એમાં કોઈ ગ્રાહણ છે, કોઈ કાયસ્થ છે, કોઈ વાણિયા છે અને કોઈ કણ્વી-એડુ પણ છે.

“તે જ પ્રમાણે મહાભારતના પાંડવો જુદા છે અને જૈન કથાના પાંડવો પણ જુદા છે. જૈનગ્રંથોમાં જે પાંડવોની કથા આવે છે તેઓ નામે અને ગોત્રે કરીને ભલે મહાભારતના પાંડવોની સમાન હોય અને મહાભારતમાં જે પાંડવોની કથા આવે તેઓ પણ નામે અને ગોત્રે ભલે જૈનકથાના પાંડવોને મળતા આવતા હોય પણ ખરી રીતે તે બન્ને જુદા જુદા છે. એથી જૈનકથાના પાંડવો જેન હતા અને મહાભારતની કથાના પાંડવો ગ્રાહણધર્મી હતા એમ કહેવું લેશ પણ અસંભવ નથી, અપ્રામાણિક નથી.”

વચમાં જ એક જવાબો બોલી ગયો—“જોડું, જોડું, જોડું. એ તો આચાર્યે પોતાના બચાવની સુકિત બતાવી. પણ એ માટે પ્રમાણ શું? પ્રમાણ ત્રિવાય આ પરિવદ તમારી આ હિંમતને નહિ જ માને.”

આચાર્ય બોલ્યા—ભાઈ, ઉતાવળ શા માટે કરો છો? પ્રમાણ જ કહેવાનો હતો, તે પણ જેનશાસ્ત્રનું નહિ કિંતુ મહાભારતનું. તમોને યાદ હોય નો

મહાભારતમાં ગાંગેયનું એક આખ્યાન આવે છે. તેમાં શ્રીગાંગેય પોતાને શ્રીમુખે પોતાના પરિવારને જણાવે છે કે—‘યુદ્ધમાં મારા પ્રાણનો અંત થાય તો મારો અગ્નિસંસ્કાર ત્યાં કરવો જ્યાં કોઈનો પણ અગ્નિસંસ્કાર ન થએલો હોય.’ આગળ ચાલતાં યુદ્ધમાં શ્રીગાંગેય પ્રાણમુક્ત થયા ત્યારે તેમનું શબ ઉપાડીને તેમના પરિવારના લોકો એક એવા પર્વતના જિંચામાં જિંચા શિખર ઉપર જઈ પહોંચ્યા કે જ્યાં મનુષ્યનો પગસંચાર જ ન હતો. એ સ્થાન તેમને કોઈનો પણ ત્યાં અગ્નિસંસ્કાર ન થયો હોય તેવું લાગ્યું એટલે શ્રીગાંગેયનું શબ તેમણે એ શિખર ઉપર ઉતાર્યું. ત્યાં તો આકાશ-વાણી થઈ કે—

અત્ર મૌખિકશત દ્રુધં પાન્ડુવાનાં શતત્રયમ્ ।

દ્રૌપદાચાર્યસહસ્રં નુ કર્ણસંહ્યા ન વિચિત્રં ॥

[અર્થાત્ અહીં તો મો લીંગોનો, ત્રણસો પાંડવોનો, હજાર દ્રૌપદાચાર્યનો અને જેમની સંખ્યા નથી એવા કેટલાય કણેનો અગ્નિસંસ્કાર થએલો છે.]

આ સાંભળતા જ પેલા શબવાહીઓના અચંબાનો પાર ન રહ્યો.”

અહીં આચાર્ય હેમચંદ્રે મહાભારતના ઉપર્યુક્ત સ્લોક તરફ પ્રાણપ્રાણીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું અને જણાવ્યું કે “મહાભારતના જ ઉલ્લેખ પ્રમાણે સે

ભીષ્મોં થયા છે, વ્રણસેં પાંડવો થયા છે, હજાર દ્રોણ થયા છે અને કણ્વે તો એટલા બધા થયા છે કે તેનો પાર જ નથી. તો પછી કૌનશ્ર્વેયોમાં વર્ણવેલા પાંડવો જૈન હોય અને મહાભારતમાં ગવાએલા પાંડવો 'પ્રાદ્યલુધર્મી' હોય એમાં વિરોધ ક્યાં છે ?

“વળી, જેમ પાંડવોની પ્રતિમાઓ આપણા કેદારતીર્થમાં છે તેમ તેમની પ્રતિમાઓ જૈનોના શત્રુજય પર્વત ઉપર અને નાસિકના ચંદ્રપ્રભના જૈનદેવાલયમાં પણ છે.

“માટે જેને જ્યાં ગમે ત્યાં શ્રદ્ધા લાવે અને શુણ્વનું આચરણ કરે. જ્યાં પ્રગટ સદાચાર છે ત્યાં જ ધર્મ છે. આ સ્મૃતિવાદીઓ અને વેદવિશારદો પણ એમ જ કહેશે. ગંગા કાંઈ કોઈના બાપની નથી, તેમાં બધાય સ્નાન કરીને પાવન અને શીતળ થઈ શકે છે.”

રાગ્નનો ન્યાય

આ સાંભળીને રાજા બોલ્યા—“આ જૈનાચાર્ય કહે છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. ન્યાય તો થઈ ગયો છે; છતાં હે કુરિયાદી પ્રાદ્યલો ! તમારે આ બાબત જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી શકો છો. તમને કહેવાની તક આપવાનો મારો ધર્મ છે. કોઈ મારા ઉપર મિત્રના પક્ષપાતનો આરોપ ન મૂકે.”

કુરિયાદીઓનાં મુખ સીવાઈ ગયાં. જ્યાં મહાભારતનું જ પ્રમાણ હોય ત્યાં ચૂં કે ચાં કોણ કરી શકે ?

૧૪

હેમચંદ્રનો ઉપદેશ અને સર્વધર્મ-સમભાવ

રાજાની સંમતિથી ફરીવાર આચાર્ય હેમચંદ્રે ત્યાં બેઠેલા રાજાને, વિદ્વત્સમાજને અને સભાજનોને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું, “ગૂજરાતના ધર્મસંરક્ષક મહારાજા અને સભાજનો ! દેશની આબાદી ધાર્મિક ઉદારતા, વ્યાપક પ્રેમ અને શૂરવીરતાને જ આભારી છે. વ્યાપક પ્રેમ હોય, શૂરવીરતા પણ હોય : છતાં ધાર્મિક ઉદારતા ન હોય તો દેશની આબાદી ભ્રષ્ટ્રમમાં છે એ નક્કી સમજાવે.

“ધાર્મિક ઉદારતા વિનાનો વ્યાપક પ્રેમ સંકુચિત થાય છે અને શૂરવીરતા અનૂનનું રૂપ લે છે. જેમ લોભી અને ઉન્મત્ત વિજેતાઓ લોહીની નદીઓ

વહેવરાવતાં સંકેતોના નથી તેમ ધર્માધ રાજ અને ધર્માધ પ્રજા આખા દેશને ધર્મને નામે મોટા રણ જેવો ઉજ્જડ કરતા જગત નકેતોના નથી.

“આમનાથના પવિત્ર દેવાલયનું પતન એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે દક્ષિણના પણ ધર્મને નામે લડાઈ લડનારાઓ દ્વંતરો મનુષ્યોનું અભિદાન લેતાં પણ ધરાયા નથી આવી દેવા આપણા જૂજરાતમાં પણ કાઈકે વાવા લાગી છે પરંતુ ભાઈઓ! જરા વધુ વિચારો તો સમજો કે એ ધર્માધતાથી આપણી આખાદી અને આપણી માતા જૂજરાતનું સૌભાગ્ય વણુમી જગ જગત વાગ નહિ લાગે.

આપણા જગતના નવાનજલ્યમાં દાસ કેટલાય જુદાજુદા દેશો છે તેમની ભાષા છે, લિંગ લિંગ છે, તેમના પોપાટો તુલ્ય તુલ્ય છે, અને આખા મહા-રાજ્યની પ્રજાના અવતારો રાજ ગુરુ જુદા છે છતાં તે, જેમ એક મહારાજા નિહંગાજની આજ્ઞાને વશવર્તી થઈને રહે છે તેમ આપણા અધાન વાંચક વિધિ-વિધાનો કે ક્રિયાકેટલા બહુ જુદાજુદા હોય છતાં તે વિધિવિધાનોદા-વિવેક મેળવી આપને બધા એક પરમાત્માની આજ્ઞાને વશવર્તી થઈને રહો તો જ આપણી સલામતી છે અને તો જ નવા નવા જૂજગતનું સૌભાગ્ય ટકી રહે એમ છે

“એમ નવિ તંત્રનાં આપણે ધર્મને નામે ઓટા વિખવાદ કરીશું અને ‘આ ધર્મ ઓટા છે’ ‘આ ધર્મ સાચો છે’ ‘આ ધર્મ જૂનો છે’ ‘આ ધર્મ નવો છે’ એવા મિથ્યા બખેટામાં પડીશું તો આપણો સૌનો નાશ જ છે.

“આપણે બધા વર્તમાનમાં જે કાંઈ આચરીએ છીએ, પાળીએ છીએ તે કાંઈ શુદ્ધ ધર્મ નથી પણ શુદ્ધ ધર્મને પામવાના અધિકારભેદથી ઉત્પન્ન થએલાં જુદાંજુદાં સાંપ્રદાયિક બંધારણો છે. એ બંધારણોને વિવેકપૂર્વક વફાદાર રહેશું, સત્ય અને માનવપ્રેમને જીવનમાં વણી લેવા પ્રયત્ન કરીશું તો ક્યારેને ક્યારે એ પરમસત્યરૂપ ધર્મને પામી શકીશું. બાઈબો ! શસ્ત્રની લડાઈ શમાવવી તો સહેલી છે; પણ ધર્મની યાદવાસ્થળી તો જુગજુગ મુઘી ચાલ્યા કરે છે, વારસાઉતાર આવે છે અને દેશને રુમશાન જેવો અને માનવને પ્રેત જેવો બનાવી મૂકે છે. માટે એ બધા બધાને દૂર કરી, સત્ય વગેરે પાંચ મહાયમો, તેની સાધના માટે ઉપયોગી એવા જુદાજુદા અનેક નિયમો, સંત માનવનો સમાગમ, સાચા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણની ઉપાસના અને માતાપિતા વગેરે શુરુજનોની સેવા — એટલું આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારીએ તોય ધણું છે.

“આ રાજા ઉદાર, ગંભીર અને સહનશીલ ન હોત અને પ્રજાના નાયકો વિચારક ન હોત તો આ પાંડવોની કથા જ પાટણમાં મહાભારત મચાવત અને જૈનો તથા બ્રાહ્મણો વચ્ચે અકારણ વૈરનું બીજ વાવત. પણ સદ્ગુણો આજે બધું શાંત થઈ ગયું છે, પરસ્પરની ગેરસમજૂત નીકળી ગઈ છે.

“પણ હવે પછી આવી ખોટી કુશંકાઓ જીભી કરી કોઈ એકબીજાને ન ઉશકેડે; કિંતુ એવી કુશંકાઓનાં સમાધાન મેળવે, ધાર્મિક અંધતાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે અને પોતપોતાના સંપ્રદાયની પદ્ધતિ પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક, ખરા ધર્મને પામવાની ચીવટ રાખે”

આચાર્યે આમ કહ્યા પછી મહારાજા સિદ્ધરાજે પણ આચાર્યનું સમર્થન કર્યું, ગીતાના અનાસક્તિ-યોગનું વર્ણન કર્યું અને પછી શુદ્ધધર્મી અને ધર્માંધ એ બેનું ખરું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી સમજાવ્યું; અને સર્વસંહારક ધર્માંધતાને તિલાંજલિ આપવા પાટણના પ્રત્યેક શહેરીને બલામણુ કરી પરિવર્તન વિસર્જિત કરી.

૧૫

હેમચંદ્રે દર્શાવેલો રાજધર્મ

હવે તો સિદ્ધરાજ હેમચંદ્ર વિના ડગલું પણ ન ભરતો એવી ગાઢ મૈત્રી એ એ વચ્ચે જામી હતી. રાજાને નિર્ભયતાપૂર્વક રાજધર્મ સમજાવતાં આચાર્ય કહેતા:-

“મહારાજ! રામનું રામરાજ્ય, હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય વ્રત વગેરે કાંઈ કલ્પનાની વસ્તુ ન હતી. એ તો તે તે વીરપુરુષોના સાચી જીવનશુદ્ધિના પ્રયોગો હતા. આ યુગના રાજાઓએ પોતાનો રાજધર્મ વિસારી દીધો છે! તેઓ પ્રજાના લોહી જેવા પરસેવામાંથી ટપકતા પૈસે પોતાની ભોજે માણે છે, દરિયોને અનિગ્રહિત રાખી ફાવે તેમ વતે છે અને બાપડી મૂંગી પ્રજાનું વલોવાતું અંતર તેઓ કદી જોતા નથી. મહારાજ! ગૂજરાતનો રાજા આવો ન

યાય; એ તો કાં તો રામ યાય, કાં તો હરિશ્ચંદ્ર યાય કાં તો ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર યાય.

“સાવધાનતાથી જીવનનું વર્તન ચલાવતાં કશું કઠણ નથી લાગતું; પણ એ સાવધાનતા જ ક્યાં છે? આપણે સનાતન આદર્શ જ ક્યાં રહ્યો છે? મહાભારતની દુહાઈ દઈ બ્રાહ્મણે તમને સમજાવે કે ‘શિકાર તો ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે’ એટલે તમે માંસલોહપ થઈને પશુ પક્ષીઓનો સંહાર કરો અને તેવે છંદે ચઢી વરમના આઠ મહિના તો શિકારમાં જ ગાળો અને ચાર મહિના અનુપ્રમાં ભરાઈ રહો. આમાં રાજધર્મ ક્યાં રહેશે?”

આ બધું રાજા શાંતિથી સાંભળતો હતો અને પાતાની નમ્રગી બાબુઓનું નિરીક્ષણ કરતો હતો. તેણે પૂછ્યું — “શુ ત્યારે શિકાર ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી?”

હેમચંદ્ર બોલ્યા — “મહારાજ! મહાભારત જ મગાવોને એટલે ખબર પડે કે મૃગયા-શિકાર-શા માટે છે અને કેવા સયોગોમાં એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ હોઈ શકે?”

“સૂરિજી! મારે મહાભારતનું કાઈ કામ નથી, આપની પામેથી જ એ બધું સાંભળવું છે-સમજવું છે.”

સૂરિજી બોલ્યા — “મહારાજ! નાભળો, આપણે દેશ ખેતીપ્રધાન છે, અને ખેતીની મહાગ્તે સામગ્રી પણ આપણે ત્યાં નેટલી જ છે

“બની શકે ત્યાં મુધી તો જેડૂતો પોતે સ્વાશ્રયથી
જેતીનું રક્ષણ કરે છે — તેઓ જેમ જેતીમાં ચરવા
કે ચણવા આવનાર પશુ પક્ષીઓનો શિકાર કરતા
નથી પણ તેમને હાંકી કાઢવા એક સરખા પ્રયત્નથી
મગ્યા રહે છે તેમ, જે હિંસ અને રાની પશુઓ
જેતીનો નાશ કરે છે, જેડૂત પોતે જે રાની પશુઓથી
જેતીને બચાવી શકતો નથી ત્યાં તમારે તમારા
ક્ષાત્રતેજ વડે જેતીને બચાવી લેવી ઘટે એ તમારો
દુત્રિયધર્મ છે.

“એનો અર્થ એમ નથી કે તમારે શિકારને
છોડે ચડવું — શિકારને શોખનું સાધન બનાવી ગમે
ત્યારે ગમે તેનો પ્રાણ લેવો; શિકાર માટે પ્રજાજનોને
ત્રાસ આપવો અને તેમના પૈસાનું પાણી કરવું; તેમ
એનો અર્થ એમ પણ નથી કે તમારે માંસાહારી
જ થવું.

“મહાભારતમાં બતાવેલી મૃગયા માત્ર જેતીની
રક્ષા પૂરતી જ છે — હતી; તે અત્યારે તો વ્યસન
ધર્મ પડ્યું છે અને ભલભલા બ્રાહ્મણો પણ તેને
દુત્રિયધર્મ કહીને વખાણવા શુકતા નથી.

“પણ મહારાજ ! નિરપરાધી પશુ અને પક્ષીઓને
મારવાથી તો બિલકુલ વનની શોભા લોપાઈ જાય છે,
ફરતાચાલતી વૃદ્ધિ યાય છે અને રાજધર્મ તો બૂલી
જ જાય છે એ નક્કી યાદ રાખો.

“વળી રાત્રીઓ જુગારથી પણ ઠીકઠીક ટેવાએલા હોય છે. આખો દિવસ કેમ બાંહે કાંઈ કામ જ ન હોય તેમ તેઓ પાસા ખખડાવ્યા કરે છે અને સુધિષિરનું નામ લઈ જુગાર રમવામાં અધર્મ જેવું કશું સમજતા નથી પરંતુ એ તેઓની મોટી ભૂલ છે.

“દુત નો મહાન અધર્મ જ છે. સુધિષિરની કથાથી એનો ખ્યાલ ન જ થઈ શકે. માણસ નવરો રહે છે એટલે તેને આવા બધા કુછંદો લાગે છે; પણ જે પાતાના કર્તાવ્યમાં તત્પર રહે છે તે કદી આવા જુગાર જેવા રોગનો ભોગ બનતો નથી.

‘મધનુ વ્યસન પણ મોટા લોકોમાં શોખની વસ્તુ થઈ પડી છે પણ એ, બારું વિનાશક છે તે તો પાછળથી જ સમજાય છે. જાદૂવાનો સહાર મધને લીધે થયો હતો તે કોણ નથી જાણતું ?

‘મજા ઉપરના કંઠેનાની પણ મયદા જ રાખવી ઘટે. જેમ આપણને પેટ છે આગબન્ના છે તેમ તેમને પણ છે એથી પ્રજા કંગાઈ લાય તેવા કરવેશ અને ખર્ચ વધારનાર ગણ પ્રજામાં અનીતિને જ ફેલાવે છે. મૂર્ખ સમુદ્રમાંથી ડોળને ડોળ પાણી ચૂમે છે ખરું પણ પાણું ચોમાસામાં તો એ ચૂંકેલા કંઠા અનેકગણ વરસાદે છે તેમ ગણ પણ પ્રજા પાનેથી

કરવેરાને નામે ધન'ભલે ચૂસે; પરંતુ વખત આવે તે
અનેકગણું વરસાવવું જ રહ્યું; નહિ કે ચોતાની
મોળેમાં ઉડાડવાનું છે. કેટલાક સદાચારો રાજની
આજ્ઞા વિના પ્રજામાં પ્રસરતા નથી. સામાન્ય પ્રજા
પડેલી જ હોય છે અને તે એટલી બધી વ્યસનવશ
થઈ પડેલી હોય છે કે તત્કણ તો મોટા મોટા
'મહંતોના' ઓધથી પણ જગાડવી મુશ્કેલ થાય
છે. આવી પ્રજામાં રાજની આજ્ઞા વિના સદાચારનો
પ્રવેશ થવો મહાવિકટ છે.

“તેથી તેવી પ્રજાના શ્રેય માટે વ્યવસ્થિત
'રાજનિયમો — રાજબંધારણો' હોવાં જોઈએ. મધ
એટલું બધું મોંઘું વેચાણું જોઈએ કે કોઈ શ્રીમંત
પણ તેને ભાગ્યે જ પી શકે. તેમ અન્ન, ઘી, માખણ
અને દૂધ હમણાં જેટલાં સોંઘાં છે તે કરતાં પણ
વધારે સોંઘાં વેચાવાં જોઈએ જેથી પ્રજામાં
માંસાહારનો રોગ આપોઆપ અટકી જાય અને
'પ્રજા' શુદ્ધ જોરાક મેળવી શાંત, ધીર, ગંભીર
અને શૂરવીર બને. આ ઉપરાંત મહારાજ્યની
તમુએ તમુ જમીનને ઉપયોગમાં લેવી, જેતી ઉપયોગી
પશુઓનું સંવર્ધન-પાલન કરવું અને જેવાં પશુઓ
આજે સોંઘાં છે તે કરતાં સોંઘાં વેચાય એવી
યોજના ધડવી.

“મહારાજ ! હાલનું વર્તમાન જોતાં, આવનારું ભવિષ્ય અટકળી જોતાં હમણાં જે રાજધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે મેં આજે આપની સામે યોડી ચર્ચા કરી છે. ઉપયોગી લાગે તો હંસક્ષીર ન્યાયથી એ વિશે વિચારશો અને એ માટે સત્વર સક્રિય પણ થશો.

“મહારાજ ! યુજ્જરાતમા તો પરમેશ્વરની મહેર છે એટલે મધ કે માસનો પ્રચાર જૂજજન જ છે; પણ આપણા મહારાજ્યના બીજા ભાગો માટે જરૂરી સાવચેતી વાપરવી પડશે. મહારાજ ! રાજસિંહાસન કાંટાળું સિંહાસન છે; ત્યાં બેસનારે તો એક સંન્યાસી કરતાં પણ વધારે સહનશીલ, તપસ્વી અને નિરપૃહ થવું ઘટે. નહિ તો એ સિંહાસન ધરીના છઠ્ઠા ભાગમાં ક્યારે ફના થઈ થઈ જશે એ કોણ કહી શકે ?

“અને આપણે પણ પ્રભા સુમક્ષ જ ‘નરકેશ્વરી’ મટી ‘નરકેશ્વરી’ થવાના. મહારાજ ! કોઈ વખતે મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ વગેરે વાંચતા રહેશો અને તે પ્રમાણે હવનને ઘડવા ઉજ્જમાળ થશો તો જ રાજ્ય થવું સફળ છે; નહિ તો કંઈક થઈ ગયા, કંઈક રખડે છે અને કંઈક થવાના; પણ તેમાંના એકનું પણ નામ કોણ લેવાનું ?”

૧૬

રાજા અને આચાર્યની ગાઢ મૈત્રી

આ પ્રમાણે પ્રતિદિન રાજા અને આચાર્ય વચ્ચે ધર્મગોષ્ઠી, જ્ઞાનગોષ્ઠી ચાલ્યા જ કરતી. રાજાના દરબારમાં અનેક કવિઓ, ચારણો, બંદીઓ બહારથી આવતા તે દરેકને હેમચંદ્ર પૂરી રીતે સંતોષાવતા. એક પણ મીઠાબોલો કે કડવાબોલો ચારણ કે કવિ એવો ન હતો જે આવ્યો તેવો જ પાછો જાય. કોઈને ગામગરાસ, કોઈને મુવર્ણમુદ્રા, કોઈને શાલદ્રશાલા અને કોઈને હયગય વગેરે યોગ્યતા પ્રમાણે મળ્યા જ કરતું.

આથી રાજા અને આચાર્યની યથોગાથા સર્વત્ર મવાવા લાગી. જેમ જેમ એ યથોગાથા ભુવનમાં વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ પેલા જવાસાઓ વળી ફરી

બળવા લાગ્યા; અને ‘એ જન આચાર્ય સૂર્યને પણ માનતા નથી’ ‘જુઓ તો એ કેવા હૃદયુષ્ટ છે’ ‘આમાં ક્યાં એમનું બ્રહ્મચર્ય સચવાતું હશે’ વગેરે વગેરે અનેક આક્ષેપો પાટણમાં ફેલાવા લાગ્યા.

પણ હવે પ્રજા સાથે સાચું સ્વરૂપ સમજી ગઈ હતી, એટલે તે જવાસાઓનું કંઈ ચાલ્યું-ફાળ્યું નહિ, અને તેઓ હાથ ધસતા જ રહી ગયા. રાજા અને આચાર્ય પણ ગંભીર વિચારપ્રકૃતિના હતા; તેથી એવા જવાસાઓ તરફ તેઓ લેશ પણ ન ચીડાતાં, ઉપેક્ષાભાવે જ નોંધ કરતા અને તેમની દયા જ ખાયા કરતા.

રાજા માથે હેમચંદ્રનો પ્રવાસ

એકવાર સિદ્ધરાજને દેશાટનનો સંકલ્પ થયો. તેણે ધાર્મ્ય કે સોમનાથ, ગિરનાર અને શત્રુંજયની યાત્રાએ જઈ આવું તો સારું. આચાર્યને પોતાનો સંકલ્પ વિદિત કર્યો અને સાથે આવવાનું આગ્રહ-ભર્યું નિમંત્રણ પણ આપ્યું.

પડો વગડાવીને પ્રજાને પણ નાહોર કર્યું કે; ‘રાજા સોમનાથ, ગિરનાર અને શત્રુંજયની યાત્રાએ જાય છે, જેમને સાથે આવવું હોય તેઓ પોતપોતાનાં ઉપકરણો સાથે આવી શકે છે, વાટ-ખર્ચા માટે માણસદીઠ ચાર દ્રમમથી વધુ કશું જ નહિ લેવામાં આવે.’

આ રીતે પાટણથી એક મોટો સંઘ નીકળ્યો જેમાં હાથીઓ, घोडा, ઊંટ, બળદો અને વાહનોનો પાર ન હતો. કેટલાંય મુખાસનો હતાં. રાજાએ આચાર્યને મુખાસનનો ઉપયોગ કરવા વિનંતી કરી; પણ પગે ચાલીને જ પ્રવાસ કરવાનો તેમનો આચાર હોવાથી તેમ કરવા આચાર્યે ના કહી.

સંઘમાં જૈન સાધુઓ ઉપરાંત કેટલાક સંન્યાસીઓ પણ હતા; અને પ્રભજનો પેકી કેટલાક શૈવ, જૈનધેતાંબર, જૈનદિગંબર, ભાગવત અને યોગમતી વગેરે અનેક મતના લોકો હતા.

સમુદ્ર જેમ ગાજતો સંઘ પ્રયાણો કરતો, પડાવ નાખતો નાખતો ચાલવા લાગ્યો; અને શત્રુજય ગિરનારની યાત્રા કરી મુખપૂર્વક સોમનાથ પણ પહોંચી ગયો. સંઘ અને રાજાએ સોમનાથ ભગવાનની સેવાપૂજા કરી અને આચાર્યે પણ સોમનાથ ભગવાનની પૂર્ણ બક્ષિતલાવથી સ્તુતિ કરી.

આચાર્યે ગદ્ગદ કંઠે શ્રીસોમનાથજીના મંદિરમાં જે શ્લોકો ઉચ્ચાર્યા તે આ પ્રમાણે છે :

“યત્ર તત્ર સમયે યયા તથા

યોડસિ સોડસ્યભિધયા યયા તથા ।

વીતગોપન્નલુપઃ મ ચેદ્ મદાન્

एक एव भगवन् ! नमोऽस्तु ते ॥”

“ભવર્ત્તાઙ્ગજનના ગગાગા ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિશ્વુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ” ॥

અર્થાત્—“ગમે તે સમયે, ગમે તે રીતે અને
૫ ગમે તેવા નામવડે જે વીતરાગ એક જ છે; તે ઠું
હો તો હો લગવન્ ! તને મારો નમસ્કાર થાઓ.”

“સંસારની પરંપરાને વધારનારા જેમના રાગ
વગેરે દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવા બ્રહ્મા હો,
વિષ્ણુ હો, મહાદેવ હો કે જિન હો—ગમે તે હો તેમને
નમસ્કાર થાઓ.”

૧૭

હેમચંદ્રનો પાટણથી વિહાર

હવે આ તરફ આચાર્ય પાટણથી નીકળી
ગૂજરાતમાં ફરવા લાગ્યા અને પોતાના જે ભાવો
તેમણે પાટણમાં રાખ્યા અને પ્રભુ સમક્ષ જણાવ્યા
હતા તે જ ભાવો ગૂજરાતની આમપ્રભુ પાસે તેઓ
મૂકવા લાગ્યા.

ખાહડ, આંખડ અને ઉદયન મંત્રી જેવા જૈન
વીરોના પ્રત્યક્ષ પુરાવા આપીને તેઓ ગૂજરાતની
ઠાયર પ્રાંતને જગાડવા લાગ્યા. અહિંસાનો ખરો મર્મ
અને મર્યાદા સમજાવી તેનો વ્યવહારુ ઉપયોગ
બતાવવા લાગ્યા. શૂરવીરતામાંથી જ અહિંસા જન્મે
છે એ વસ્તુ સત્રિયતીર્થ કરોના ઉદાહરણોથી દર્શાવવા
લાગ્યા; અને ઠાયરોની અહિંસા એ અહિંસા નથી જ

પણ હિસા છે — લયમોહ છે તે જૈનશાસ્ત્રની શૈલીથી સમજાવવા લાગ્યા.

હેમચંદ્રનું ખંભાતમાં આગમન

આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાની લોકહિતકર ઉપદેશ-ધારા દ્વારા નૂજરાતના ગામેગામને જગાડવાનો ઉમ્મ પ્રયાસ કરતા કરતા ખંભાતમાં આવી પહોંચ્યા.

ખંભાત તો કાકડોળે તેમની રાહ જ ભેટું હતું. ખંભાતે તેમની જ્ઞાનપરબનુ નવજીવનપ્રેરક જ્ઞાનજળ પીધેલું તેથી આજે તેમના આવાગમનથી ખંભાતીઓ વિશેષ ઉત્સાહમાં આવી ગયેલા દેખાતા હતા અને મંત્રી ઉદયનનો હુકમ તો કયાય માતો જ ન હતો. એ તો પોતાનું સ્વપ્ન ખરું પડતું ભેઈ મનમાં ને મનમાં વિશેષ પ્રસાદ પામ્યો હતો.

ખંભાતની મોટી પૌષ્પશાળા આજે એક મોટા વિદ્યાલયના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી ખંભાતના નિવાસ દરમિયાન હેમચંદ્ર પટણીઓની પેઠે જ ખંભાતીઓને પણ સંબોધી જાગતા ક-વાનો પ્રયાસ સેવ્યો હતો અને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ થયો હતો.

૧૮

હેમચંદ્ર ને કુમારપાળનો સમાગમ

ગૂજરાતનો ભાવી રાજા કુમારપાળ વખાનો માર્યો
શરણુ શોધતો એકવાર ખંભાતમાં આચાર્યશ્રી પાસે
આવી ચડ્યો. સામુદ્રિકે શાસ્ત્રના જાણકાર આચાર્યે
કુમારપાળનો પ્રેમપૂર્વક ખૂબ સત્કાર કર્યો અને
'આજથી સાત વર્ષ પછી અમુક દિવસે અને અમુક
ઘડીએ તેનો રાજ્યાભિષેક થશે' એવી ભવિષ્યના
ગણમાં રહેલી હકીકતથી કુમારપાળને પોતાના
નિશ્ચય સાથે વાકેફ કર્યો. મંત્રી હિદયનને પણ
કુમારપાળનો પરિચય કરાવી તેને સર્વ પ્રકારે
સહાયતા પહોંચાડવાની ખાસ ભલામણ કરી.

આ પછી કેટલોક વખત કુમારપાળને જ્યાં ત્યાં
રખડવું પડ્યું અને નાસભાગમાં બીબાં અનેક કષ્ટો

સહેવાં પડ્યાં. કુમારપાળની એ રખડપટ્ટીમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર તેને વખતોવખત આશ્રય આપેલો અને મોતના પંખમાંથી પણ આબાદ બચાવેલો.

રાજા તરીકે કુમારપાળ

છેવટ વિક્રમ સવત ૧૧૬૬ માં સિદ્ધરાજનું અવસાન થયું. તે ખબર જાણી કુમારપાળ પાટણમાં આવી પહોંચ્યો. પાટણના અમાત્યવર્ગ, સેનાપતિએ તથા રાજ્યની ધુરા વહનારા ખીજા રાજકારણી પુરુષોએ કુમારપાળને રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો, જૂનારાતના શાસનનો દંડ તેને હાથ સોંપ્યો અને અભિષેકયોગ્ય રાજાની પેઠે પાટણની ગાદી ઉપર કુમારપાળનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

રાજા કુમારપાળ

પોતાની રખડપટ્ટીમાં જે જે બાઈઓએ અને બહેનોએ કુમારપાળને કાઈને કાઈ સહાયતા આપેલી, આશ્રય આપેલો, વા તેની ખીજા કાઈ સેવા કરેલી તે તે દરેક બાઈ અને બહેનને કુમારપાળે રાજા થયા પછી તુરત જ ચાદ કર્યા અને તે દરેકને યોગ્ય સત્કારપૂર્વક મોટા મોટા પાગિનાવિકે આપ્યાં તથા ઐહ ઐહ અધિકારને પદે નીચ્યા આ રીતે તે દૃઢ રાજાએ પોતાની દરજ્જા બજાવવા માપડેલી જે તક, ન જ જવા દીધી.

રાજા કુમારપાળ અને હેમચંદ્ર.

પોતાના બીજા બધા ઉપકારીઓમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું સ્થાન રાજા કુમારપાળને મન સર્વ શ્રેષ્ઠ હતું. એટલે રાજ્યાભિષેક થતાં જ તેણે પોતાના પ્રાણરક્ષક આચાર્ય હેમચંદ્રને તત્ક્ષણુ યાદ કર્યા.

સમયના બહુકાર આચાર્ય તુરત જ પાટણુ આવી પહોંચ્યા. પાટણુમાં પેસતાં જ કુમારપાળે પોતાને નવ જીવન દેનાર આ આચાર્યને ખૂબ સત્કાર્યા, સન્માન્યા, વાંધા અને પૂજ્યા તથા તેમની સેવામાં જ રહેવાનો પોતાનો સંકલ્પ તેમને નમ્રતાપૂર્વક નિવેદિત કર્યો. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું રાજપાટ અને વેલવ સત્તા વગેરે એ કૃતજ્ઞ અને ગુરુભક્ત રાજાએ આચાર્યને ચરણે ધર્યું.

આચાર્યે રાજાની આદર્શ નમ્રતા અને કૃતજ્ઞતાને ખૂબ પ્રશંસી; તથા પોતાની અપરિચ્છિન્ની પ્રતિજ્ઞાની યાદ આપી. રાજાને તેનો પોતાનો રાજધર્મ ખૂબ પ્રેમથી સમજાવ્યો. રાજા સિદ્ધરાજ અને આચાર્ય વચ્ચે જેવી મૈત્રી જામી હતી તેથી તે કેટલીયે વધારે મૈત્રી રાજા કુમારપાળ અને આચાર્ય હેમચંદ્ર વચ્ચે થોડા જ સમયમાં જામી ગઈ.

હવે તો કુમારપાળ, આચાર્યને પોતાના ગુરુ તરીકે જ માનવા લાગ્યો અને તેમનો પડેલો બોલ બીલવા — તેઓ કહે તેમ કરવા — એક પગે તૈયાર રહેવા લાગ્યો.

૧૯

કુમારપાળે જનધર્મનો પરિચય

કુમારપાળે પોતાના શાસનકાળમાં અનેક યુદ્ધો કરીને વિજયલક્ષ્મી મેળવી હતી. તે વખતે તેની સેનામાં કેટલાયે જન વીરયુવકો પણ હાજર થએલા અને તેમાંના કેટલાક તો યુદ્ધકાળના અપૂર્વ કૌશલ ધરાવતા હોઈ, યુદ્ધકચેરીમાં મોટા મોટા અધિકારો ભોગવતા. યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા જતાં પહેલાં રાજા કુમારપાળ ખાસ કરીને અગ્નિનાથ ભગવાનની એક મનથી ઉપાસના કરતો.

અગ્નિનાથનું નામ જ અગ્નિપાત્રાને સૂચવે છે એથી પોતાના સર્વ વિજયોનું કારણ અગ્નિનાથની ઉપાસના છે એમ ધારી રાજા કુમારપાળે તારાના પહાડ ઉપર અગ્નિનાથનો મોટો કુંડો પ્રાપ્ત બંધાવ્યો અને તેમાં શ્રીઅગ્નિનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એ પ્રાસાદમાં એવાં તેલિયાં લાકડાં વાપરેલાં છે કે કદાચ આગ લાગે તો પણ તે, તેમાંથી ઝરતા પ્રવાહી રસ દ્વારા આપોઆપ શમી જાય. એ તેલિયાં લાકડાં તગર કે અગરનાં છે એમ કહેવાય છે જ્યારે જ્યારે વિજય મેળવીને રાજા પાછો ફરતો ત્યારે ફરેક વખતે શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની ઉપાસના કરવાનું ચૂકતો નહિ.

કુમારપાળની વિશેષ જિજ્ઞાસા અને હેમચંદ્રનો ઉપદેશ રાજા અને આચાર્ય હેમચંદ્રની આમ તો અનેક મુલાકાતો થતી પણ તેને એકવાર જૈનધર્મનું ખરું અને પૂરું રહસ્ય જાણવાની તથા તેને જીવનમાં વણી લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. પોતાના મંત્રી વાગ્બટને તેણે એ ઇચ્છા જણાવી અને તેણે રાજાનો એ મનોરથ સફળ કરવા આચાર્ય હેમચંદ્રની ખાસ મુલાકાતોનો પ્રયત્ન કર્યો. આચાર્ય જૈનધર્મમાં વર્ણવાએલી અહિંસાનું ખરું રહસ્ય સમજાવ્યું; અને તેને વ્યવહારમાં મૂકવા ક્યાં કઈ મર્યાદા હોય તો તે, સમાજને રાષ્ટ્રને અને વ્યક્તિને હિતકર થાય એ બધું રાજા પાસે વિશેષમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા સાથે નિવેદિત કર્યું.

માંસાહાર અને શૂરવીરતા વચ્ચે જે ભાતનો કાર્ય-કારણ-સંબંધ બતાવી કેટલાક તરફથી માંસાહારની જે પુષ્ટિ કરવામાં આવે છે તેનો આચાર્ય

રૂપદ શબ્દોમાં ચોખ્ખો નિવેધ કર્યો; અને તે સારૂ મહાભારત વગેરે વૈદિક આગ્નાયના ગ્રંથોના સળગ પુરાવા આપી એ બાબત તેને વધુ સમજ પાડી; તથા ફલાહારી શૂરવીરોનાં બીજાં કેટલાંય પ્રત્યક્ ઉદાહરણો આપી માંસાહારને લગતો રાજાનો જામ લાંગી નાખ્યો.

એ જ પ્રમાણે જુગાર, દારૂ, વિષયવિહારનો અતિરેક, શિકાર, પરદારગમન વગેરે અનેક દુર્ગુણોથી દૂર રહેવા રાજાને ધાર્મિક દષ્ટિએ લલામણ કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત પ્રજા ઉપરના કરભારને ઓછા કરવા, રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં દેવીપૂજને નામે પશુવધ થતો હોય તે અટકાવવા અને અપુત્ર મનુષ્યનું ધન ન લેવાનો રાજધર્મ બતાવવામાં આવ્યો.

૨૦

દેવી નિમિત્તે પશુવધનો નિષેધ

દેવીનાં મંદિરોમાં થતા પશુવધને માટે રાજાને કહેવામાં આવ્યું કે “ દેવો આપણી પેઠે ખોરાક જ લેતા નથી. દેવો આપણા કરતાં ઉચ્ચકોટિના હોઈ આવો ગંદો ખોરાક તેઓ લે જ કેમ ? છતાં તકરારની ખાતર કોઈ પણ દેવીના મંદિરમાં આખી રાત પાંચ બકરાં વા ખાડાને પૂરી રાખો અને સવારે કાઢો તો પ્રત્યક્ષ ભેશો કે તેમાંથી એક પણ પ્રાણી ઓછું થયું નથી વા જરા પણ ઘવાએલું કે ક્ષત પામેલું પણ નથી. જો દેવી માંસલક્ષી હોય તો જરૂર તે, એ પૂરેલાં પ્રાણીઓમાંથી એકાદને ખાઈ જાત વા ઘવાએલું કરત. પણ તેમ થતું નથી માટે પશુબલિની પદ્ધતિ દેવની વૃત્તિ માટે તદ્દન નકામી છે.

“છતાં અત્યારે જે આ પ્રથા પ્રચલિત છે તે તો મંદિરના પંડા પૂજારીઓની જ કરામત છે. તેમની માંસલોલુપતાને કારણે જ એ પશુખંડિની પ્રવૃત્તિ ચાલતી આવે છે. વળી, દેવી તો જગદંબા છે એટલે જગતની — જગતમાંનાં નાનાં મોટાં સર્વં પ્રાણીઓની — માતા છે. તો શું તે બિચારાં અનાથ પાડા કે બકરાંની માતા નથી? પાડા કે બકરું પામરમાં પામર પ્રાણી છે અને માતા તેના પામર પુત્રો ઉપર તો વધારેમાં વધારે પ્રેમ દાખવે; એટલે માતાની સામે તેના તુચ્છમાં તુચ્છ પુત્રનો પણ વધ કેમ થઈ શકે?”

“બહુ બહુ તો અન્ન, મિઠાઈ વગેરેનું નૈવેદ્ય બ્રહ્મ છે. તે પણ દેવો તો ખાતા જ નથી પરંતુ દેવ-નિમિત્ત આવેલું નવેદ્ય જગદંબાના અનાથ, પાંગળાં, મૂળાં અને આંધળા બચ્ચાંઓને મળે એ આશયથી જ તેની-નૈવેદ્યની-પ્રથા પ્રચલિત છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ પણ એક પ્રકારનું દાન છે; અને એ, સમાજની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ મહત્ત્વનું છે આજે તો એ નૈવેદ્યની પ્રથામાં ઘણું અનિષ્ટ પરિવર્તન થઈ ગયું છે, તે સ્વેચ્છી અટકે અને દેવીના મંદિરમાં યતો પશુવધ સદતર ન થાય જ થવો ઘટે.”

૨૧

શ્રીના વારસાદકનું સંસ્થાપન

વળી રાજા કુમારપાળને આચાર્યે કહ્યું કે,
“આજ સુધીના બધા મોટા મોટા રાજાઓએ પણ
વાંઝીયાનું ધન મૂક્યું નથી. અપુત્રિયાનું ધન લઈને
રાજા પોતાના પિતાનું અપમાન કરે છે. રાજા જે
અપુત્રિયાનું ધન લે છે તેનો તે પુત્ર બને છે અને
આ રીતે તે, પોતાના પિતાને સ્થાને તે અપુત્રિયાને
મૂકે છે.

“ઉપરાંત અપુત્રિયાની વિધવા કે અનાશ્રિત
પુત્રીઓને નિરાધાર કરી તેની આંતરડી કંકળાવી
તેના સો સો શાપ રાજાને ખમવા પડે છે. આ કાંઈ
નાનીસૂની હિંસા નથી. આ તો ચોખ્ખો મનુષ્ય-
વધ જ છે. માટે હે રાજા કુમારપાળ ! આજથી જ
એવું અપુત્રિયાનું ધન ન લેવાનો સંકલ્પ કરવો
વિશેષ ઉચિત છે.”

“આ પ્રમાણે આચાર્યે જૈનધર્મની દબે
રાજાને તેનું કર્તવ્ય સમજાવ્યું અને એ જાતના
કર્તવ્યનું આચરણ એ જ જૈનધર્મનું આચરણ છે
તે પણ સારી રીતે સ્પષ્ટ કર્યું. વધારામાં બીજાં
કેટલાંય ત્યાગનાં, દાનનાં, સહિષ્ણુતાનાં, સંતોષનાં
અને પ્રજાપાલનનાં અનેક કર્તવ્યોનો પણ જોષ કર્યો.

૨૨

કૃમારપાળની આજ્ઞાઓ

રાજાએ એ બધું નમ્રચિત્તે આનંદપૂર્વક સ્વીકાર્યું; અને પોતાના જીવનમાં તે પ્રમાણે વર્તવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવાનું પણ નક્કી કર્યું. રાજ્યના દરેક ભાગોમાં જ્યાં જ્યાં દેવીમંદિરોમાં પશુવધ થતો હતો તેને અટકાવવા અનેક કરમાનો કાઢ્યાં.

શિકાર, જુગારખાના, દારૂના પીઠા અને પ્રભાતી બરબાદી કરનારી બીજી અનેક માદક ચીજો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અખત અકુશ મુકવાના હુકમો કાઢ્યા; અને પ્રજાને આ બધું સ્પષ્ટપણે જાણ કરવા સ્થળે સ્થળે જાહેર ઘોષણાઓ પણ કરાવી. તથા શ્રીનો વાગ્દાન સ્થાપિત કરી, કોઈ પણ અપુત્રિયાનું ધન ન લેવાની આજ્ઞા કરી.

ચડાવવા જ નોંધ્યો, ખીજો દિવસે બસે; અને એ પ્રમાણે જેટલાં દિવસ હોય તેટલાં બકરાં અને પાડા નવ દિવસ સુધી ચડાવવાનાં છે— છેક છેલ્લે દિવસે નવસેં બકરાં અને નવસેં પાડા હાજર રહેવાં નોંધ્યો.”

“આવી વ્યવસ્થા હોય તો જ એ માતાઓનાં ખપ્પર ભરાય અને આપનું તથા દેશનું ક્ષેમકુશળ રહ્યા કરે, નહિ તો એ દેવીઓ કોપે: એથી દેશભરમાં ભારે ઉત્પાત થાય, તેમાં રાત્ર કંઈ પ્રજાને ભારે હાનિ પહોંચે. આ બલિદાનની રીત કંઈ આજ-કાલની નથી નથી. એ તો સોલંકીઓના મૂળ પુરુષે પ્રવર્તાવેલી છે. માટે આપ આમાં હા ના કરો એ કંઈ ઠીક ન કહેવાય.”

૨૨

કુમારપાળની આજ્ઞાઓ

રાજાએ એ બધું નઅચિત્તે આનંદપૂર્વક સ્વીકાર્યું; અને પોતાના જીવનમાં તે પ્રમાણે વર્તવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવાનું પણ નક્કી કર્યું. રાજ્યના દરેક ભાગોમાં જ્યાં જ્યાં દેવીમંદિરોમાં પશુવધ થતો હતો તેને અટકાવવા અનેક કરમાનો ઠાઢયાં.

શિકાર, જુઘારખાના, દારુનાં પીકાં અને પ્રભની બરખાદી કરનારી બીજી અનેક માદક ચીજો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર સખત અકુશ મુકવાના હુકમો ઠાઢયા; અને પ્રજાને આ બધું સ્પષ્ટપણે જાણ કરવા સ્થળે સ્થળે જાહેર ઘોષણાઓ પણ કરાવી. તથા શ્રીનો વાન્ઝાફડા સ્થાપિત કરી, કોઈ પણ અપુત્રિયાનું ધન ન લેવાની આજ્ઞા કરી.

આ રીતે સૂરિજીએ રાજાના હૃદયમાં જૈનધર્મની પ્રતિષ્ઠાને અંકિત કરી અને તે દ્વારા ગૂજરાતની પ્રજાની અને સર્વ ધર્મની પરંપરાઓની પણ ઠીક ઠીક રક્ષા કરી; એ કથન સર્વથા મુસંગત છે.

વળી, પ્રસંગે પ્રસંગે જ્યારે રાજા મળતો ત્યારે જેમ સિદ્ધરાજને તેઓ સંબોધતા તે જ પ્રકારે કુમારપાળને પણ સંબોધી લોકરક્ષાની એક પણ તક તેઓ ન જવા દેતા. કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયીને લેશ પણ અન્યાય ન થાય તે માટે આચાર્ય હેમચંદ્ર વિશેષ ધ્યાન કરતા; અને તેથી જ તેમના ઉપર સર્વ ધર્મના લોકો એકસરખો ભાવ રાખી, જૈનધર્મની પ્રભાવનામાં વગર સંકોચે સામેલ થતા.

કુમારપાળની અંતર અથડામણ

રાજાએ પોતાની મર્યાદામાં જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને સૂરિજીના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને તેણે પોતાના આખા રાજ્યમાં દેવીનાં મંદિરોમાં થતો પશુવધ અટકાવવા આકરાં પગલાં પણ લેવા માંડ્યાં, પશુવધની જે પ્રથા તે વખતે ચાલતી હતી તે કાંઈ નવી ન હતી. તેને શાઓનો ટેકો હતો, પરંપરાની સહાય હતી અને રાજકુટુંબના વૃદ્ધોની હુકમ પણ જેવી તેવી ન હતી.

રાજકુટુંબનાં વૃદ્ધો એમ ચોક્કસ માનતાં કે દેવીઓને ધરેલા એ ભોગથી જ રાજાનું, રાજકુટુંબનું અને પ્રજાનું કુશળ છે—તેઓનો આ વહેમ તેમના મનમાં એવો દઢ હતો કે તેને ઝટ ખસેડવો મુશ્કેલ હતું.

આ રીતે એક તરફ પ્રાચીન લોકોનો એ વહેમ અને બીજી તરફ કુમારપાળની એ મૂઝાં પશુઓ તરફની દયાવૃત્તિ એ એ વચ્ચે કેટલીકવાર ભારે અથડામણો ઊભી થતી. છતાં કુમારપાળ પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર રાખી, આવેશમાં આવ્યા વિના જ તેનું નિરાકરણ શોધતો અને તે કામમાં આચાર્યની પણ સલાહ લેતો.

એક પ્રસંગની વાત છે કે, આસો મહિનાના શુકલપક્ષના દિવસોમાં એટલે નવરાત્રમાં રાજમાન્ય કટેશ્વરીદેવી અને બીજી રાજરક્ષક દેવીઓને પશુઓનો બલિ પરંપરાથી ચર્યા કરતો, એથી નવરાત્ર પાસે આવતા તે તે દેવીઓના પૂજારીઓએ રાત્ર પાસે આવીને જણાવ્યું કે

“મહારાજ! આપણા વહિલોના નિયમ પ્રમાણે નવરાત્રને પ્રથમ દિવસે રાજપ્રબલપાલક એ આપણી જગદેવ.ઓને ગજા તરફથી તેના રાન્યના અને પ્રબળ સેનકુશળ માટે સો બકરાં અને સો પાંચ

ચડાવવા જ લેઈએ, બીજે દિવસે બસે; અને એ પ્રમાણે જેટલાએ દિવસ હોય તેટલાં બકરાં અને પાડા નવ દિવસ મુખી ચડાવવાનાં છે— છેક છેલ્લે દિવસે નવસેં બકરાં અને નવસેં પાડા હાજર રહેવાં લેઈએ.”

“આવી વ્યવસ્થા હોય તો જ એ માતાઓનાં ખર્ખર ભરાય અને આપનું તથા દેશનું ક્ષેમકુશળ રહ્યા કરે, નહિ તો એ દેવીઓ કેાપેઃ એથી દેશભરમાં ભારે ઉત્પાત થાય, તેમાં રાજા કે પ્રજાને ભારે હાનિ પહોંચે. આ બલિદાનની રીત કંઈ આજ-કાલની નવી નથી. એ તો સોલંકીઓના મૂળ પુરુષે પ્રવર્તાવેલી છે. માટે આપ આમાં હા ના કરો એ કંઈ ઠીક ન કહેવાય.”

૨૩

રાજાની ગૂંચનો ઉકેલ

રાજાએ નવો જ ધર્મ સ્વીકારેલો; પરંતુ અટકાવવાનાં તાબાં કરમાનો કાઢેલાં અને તે બાબતની ઘોષણાઓ પણ કરાવેલી. પરંતુ આ તો ઘરની વાત આવી અને વળી તેમા રાજ્યના વૃદ્ધ પુરુષોનો તથા ખીજા રાજકુટુંબીઓનો ખાસો ટેકો હતો.

એટલે આ ગૂંચનો બંને નિકાલ થવો વિશેષ કડત્તુ લાગ્યો. તેથી આ બાબત તેણે હૈમચંદ્રની સલાહ મેળવવા મન્ય વ્યવસ્થા કરી.

હવેન સલાહ મળતા જ તેણે પોતાની પામે આવેલા પુરાણોને—પદા અને પુત્રાંશોને તેમના કરેલા પ્રમાણની વ્યવસ્થા કરવાની રચના

રાજાએ જાતે પોતાની દેખરેખ નીચે નવરાત્રને પ્રથમ દિવસે રાત્રે એ જકરાં અને પાડા તે તે દેવીઓના મંદિરમાં મૂકવાની ગોઠવણી કરી. મંદિરમાં પશુઓને પૂર્યા, પછી તેના દરવાજા મજબૂત રીતે બંધ કરાવ્યા; અને મંદિરની આજુબાજુ ચારે તરફ ચોકીઆત તરીકે પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ રજપૂતોને રોકવામાં આવ્યા.

બીજે દિવસે સવારે જ્યારે રાજા દેવીઓના દર્શને મંદિરમાં આવ્યો અને દરવાજા ઉઘડાવ્યા તો તેણે જોયું કે મંદિરમાં પૂરી રાખેલાં તે બધાં પશુઓ સુખપૂર્વક ચરતાં હતાં. અને મંદિર જેવા એ સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાત્રે સારી નિદ્રા આવેલી હોવાથી તાન્ત્રમાન્ત્ર થયેલાં જણાતાં હતાં. આ જોઈને તેણે પૂજારીઓને કહ્યું :

“જુઓ, મેં તો જગદંબાઓને આ જાનવરો ધરી દીધાં હતાં. દેવીઓ તેમને ખાવા ધ્વંષિત તો તેઓ બધાંને ખલાસ જ કરી નાખત; પણ આ પરમ કૃપાળુ જગદંબાઓએ એમ નથી કર્યું. તેથી એમ ચોકખું જણાય છે કે આ દેવીઓને માંસભોજન કોઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. તેમને તેમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ જ નથી આવતો. આ તો તમારું જ પાખંડ જણાય છે.

“હે પૂજારીઓ! તમને માંસભોજન ખૂબ પસંદ પડે છે તેથી આવું દેવીને નામે જોડું તકડું લીધું કરી

હજારો મૂંગાં પ્રાણીઓનો તમે બંતે વધ કરો છો એ કેટલું બધું નિંદનીય છે !

“તમારી જનોઈઓ લાજ મરે છે. આ તમારી માળાઓ અને ટીલાંટપકાં લોહાં પડે છે. હવે તમારું આ તર્કંટ નહિ જ ચાલે. માટે હવે તમે શાંત થાઓ. સાત્ત્વિક થાઓ અને ફરીવાર મારી પાસે ‘માર’ એવો શબ્દ જ ન ઉચ્ચારતા. આ બાબત ઘરાબર સાવધાનતા રાખશો નહિ તો તમારાં વર્પાસનો જાંધ થશે અને ફજેલી થશે એ વધારામાં. હવે હું ધર્મને નામે પશુવધને કદી પણ ચલાવી લેનાર નથી.”

આ સાંભળી પૂંજરીઓ શરમાઈ ગયા અને તેઓએ પોતાને હાથે જધાં પશુઓને મુક્ત કર્યાં. છેવટે દેવીઓને અજ્ઞાનું નેવેલ ધરાયું ને પાછળથી અનાથ નિરાશ્રિત અપંગ લોકોને વહેંચી દેવામાં આવ્યું; અને પછી તો એ રવેયો શરૂ પણ થઈ ગયો.

૨૪

હેમચંદ્રના યોગથી કુમારપાળનું વધતું જતું સદ્ગત્તન

આચાર્ય હેમચંદ્રના સદુપદેશની અસરને લીધે રાજા કુમારપાળમાં ન્યાયવૃત્તિ, કરુણાવૃત્તિ તથા પ્રજા તરફની કર્તાવ્યબુદ્ધિ વગેરે અનેક ગુણો વધુને વધુ ખીલવા લાગ્યા. તેના રાજ્યમાં કેટલાય લોકો પશુ-પક્ષીઓની સાઠમારી ઉપર જ જીવનારા હતા. તેઓ મેંદા, પાડા, ફૂકડા વગેરેને લડાવી લડાવીને તેદ્વારા કમાણી કરતા હતા.

એ રીતે કમાણી મેળવતાં પ્રતિવર્ષ અનેક મેંદા, પાડા, ફૂકડાનો નાશ થયા કરતો અને પ્રજામાં પણ કઠોરતાની અસર વધ્યે જતી. વનમાં સ્વતંત્રપણે વિહરતાં પક્ષીઓનાં જાણ્યાંને પકડી પકડીને તેના વેચાણદ્વારા પણ કેટલાક લોકોનો જીવનનિર્વાહ ચાલતો.

આ બધી નિર્દયતાવાળી પ્રવૃત્તિઓને રોકવા તેણે રાજજાગીરોમાં ઘડ્યાં. અને પોતાના આખા

રાજ્યમાં આવું નિર્દય વર્તન કોઈ ન ચલાવે તેની સંભાળ માટે પાકો જંદોળસ્ત પણ કર્યો.

જે લોકો એ જ ધંધા ઉપર જીવતા હતા તેને યોગ્ય ધન આપી, જમીન આપી બીજા ધંધા તરફ યોજ્યા; અને એ રીતે મેંદા, પાડા કે કૂકડાના લોહીથી ખરડાતાં મેદાનોને તેણે મોટા મોટા આરામોના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યા.

પ્રજાની જેતીસમૃદ્ધિ વધે તે માટે રાજા કુમારપાળે પશુઓ ઉપરનો કર—પૂંછડા વેરા—રદ કર્યો, ગાડાં કે બીજાં વાડનો ઉપરનો ટોણ મૂકી દીધો; તથા આ સિવાય બીજા એવા અનેક અનિષ્ટ વ્યાપારોને રદ કરી, તેદ્વારા રાજ્યમાં આવતું અઢળક ધન પણ જતું કર્યું. દુઃખી સૈનો કે બીજાઓને યોગ્ય પ્રસંગે મદાયના પહોંચાડવાનું તે કદી ચૂકતો નહિ. વળી તેણે પોતાના રાજ્યમાં રથજો રથજો એવાં અનેક અદામતો એમોડેલાં કે જ્યાં દરેક અસાધ્ય અસ મેળવી શકે. અર્થાત્ તેના આખા રાજ્યમાં કોઈ ભૂખ્યા ન ભરે' એવી દાનની સુંદર વ્યવસ્થા તેણે ગોઠવી દીધી.

અને આવી બીજી સુંદર પ્રવૃત્તિઓને કારણે રાજ્યના પ્રજા તેને 'અસ્ત્રાગ્રામનાથ' કહેતી અને તેના પ ને ને પુષ્કિલિના અત્યંત નેડે સરખાવતી.

હેમચંદ્ર તરફ રાજા કુમારપાળની અચળ શ્રદ્ધા

આચાર્ય હેમચંદ્ર સાથે રાજા કુમારપાળનો ધર્મપરિચય જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ રાજા કુમારપાળની હેમચંદ્ર તરફની શ્રદ્ધા વિશેષ ને વિશેષ દઢ થવા લાગી.

હેમચંદ્ર પણ રાજાની એ શ્રદ્ધાનો વધારે ને વધારે મદુપયોગ જ કરતા. એવી અચળ શ્રદ્ધાને પરિણામે રાજા કુમારપાળને નૈનધર્મનાં બંધારણો વધુને વધુ રુચિકર થવા લાગ્યાં. પોતે પણ તે પ્રમાણે વર્તવાને સદા ઉત્સુક રહેતો. 'કોઈનું કોઈ ધીનવી લેવામાં કે માત્ર વિજયમહને કારણે લડાઈ કરવામાં મહાપાપ છે.'—એ વસ્તુ તેના મનમાં બરાબર બેસી ગઈ હતી.

માટેજ શૂરવીર રાજા કુમારપાળ લોભ કે અહંતાને વશ થઈ લડાઈ લડવા કદી રાજી ન થતો; તેથી બીલા કેટલાક લુપ્થ અને ઉન્મત્ત રાજાઓ તેની આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ તેના ઉપર ધસારો લઈ જવાનો વિચાર કરતા. પણ આવી રીતે અચાનક ધસી આવતા લોભી રાજાઓને તે કદી શિક્ષા ક્યાં વગર ન રહેતો. અને આવા કેટલાય પ્રસંગોમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર ઉપરની તેની અખૂટ શ્રદ્ધા પણ સારી સહાય આપતી. આવા એક પ્રસંગની વાત નીચે પ્રમાણે છે:

૨૫

હેમચંદ્રનું અદ્ભુત સામર્થ્ય

રાજા કુમારપાળે પોતાના દૂતોદ્વારા જાણ્યું કે કલ્યાણકટકનો રાજા તેના ઉપર અચાનક ધસવાનો વિચાર કરે છે અને તે માટે તે ચૂંજશત તરફ પ્રયાણ પણ કરી ચૂક્યો છે.

કુમારપાળે વિચાર્યું કે આ યુદ્ધમાં લાખો માનવો અને પશુઓનો સંહાર થયા વિના રહેવાનો નથી; અને એ સંહાર પણ તદ્દન નકામો જ છે. તો કેઈ પ્રકારે આ સંહાર અટકે એ માટે તેણે આચાર્યની સલાહ પૂછી. આચાર્યે ઉપર તેની ઘડા ખૂબ જ હતી.

આચાર્યે તેને સંત્વન આપતાં કહ્યું: રાજાન! આ પ્રસંગે જરા પણ ગજરાવાનું કારણ નથી, તમે તો ગુસ્સીર છો, ગમે તેવા બળિયાને પણ બોલિતો કરી શકવા સમર્થ છો; છતાં આ નકામો સંહાર અટકાવવા ને તમો વિચારો છો તે અતિ પ્રયત્નસીય.

“તમને હું મારા અસંદિગ્ધ દિવ્યજ્ઞાનથી જણાવી શકું છું કે આ પ્રસંગે તમારે હથિયાર ઉઠાવવાં જ નહિ પડે. જે સંહારની તમે કલ્પના કરો છે તે આપોઆપ અટકી જશે. એ લડવાને નીકળેલો રાજા ગૂજરાત સુધી પહોંચી શકવાનો જ નથી; પણ અધવચ્ચે જ લટકી રહેવાનો છે.”

આ સાંભળી કુમારપાળ વધુ મુંઝવણમાં પડ્યો. આ વખતે આચાર્ય ઉપરની તેની શ્રદ્ધાની ખરી કસોટી હતી. એક તરફ ન્યાયપૂર્વક લડવાનો સુત્રિયધર્મ તેને આવા અન્યાયી રાજાને હાંક દેવાનું સૂચવતો હતો ત્યારે બીજી તરફ આચાર્ય હેમચંદ્રનું વચન તેને તેમ કરવાને નિષેધનું હતું.

વળી, હેમચંદ્રે બતાવેલા ભવિષ્યની શ્રદ્ધામાં ને શ્રદ્ધામાં રાજા તણાય અને કશી તૈયારી ન કરે તો લોકોપહારનો પણ તેને ભારે ભય હતો. આવા ધર્મસંકટમાં તેણે ગભીરપણે વિચારી આ પ્રસંગે એક અખતરો કરવાની ખાતર પણ પોતાની શ્રદ્ધામાં હેશ પણ ઊણપ ન આવવા દીધી; અને ધનાર લડાઈની કશી ચિંતા ન કરતાં નિત્ય નિયમ પ્રમાણે તે પોતાની શ્રદ્ધા ઉપર અચળ રહ્યો.

આ પરિસ્થિતિને હજી એક જ અઠવાડિયું થયું હતું ત્યાં તો ‘કલ્યાણકટકનો’ રાજા અવસાન પામ્યો છે’ તેવા ચોક્કસ સમાચાર રાજદૂતો લાવ્યા.

આ હકીકત બાણતાં જ કુમારપાળને ધરદાની કિંમત સમજાઈ, ધીરજ અને શાંતિની મહત્તા તેના હૃદયમાં છેક જાડી જિતરી ગઈ. તેણે ધારુ કે ધરદાપૂર્વક ધીરજ કે શાંતિ ન રાખી હોત અને લડાઈની ધમાધમમાં ફસાયો હોત તો લડનારો આવતાં આવતાં પણ અહીં જ ફેટલો બપો નકામો સંહાર થઈ જાત અને દેશમાં અશાંતિ ફેલાત તે જુદી. આવે જીને પ્રસંગે પણ આચાર્યે પોતાની દિવ્યવિદ્યાના બળે રાજા કુમારપાળને લડાઈ કરતો અટકાવી દેશની શાંતિ મુરશિત રાખી હતી.

તે પ્રસંગ ગીઝનીના અનુની મુગ્ધભાન મુલતાન અને કુમારપાળની વચ્ચેનો હતો. આચાર્યે એવે અહીંને વખતે પોતાની વિદ્યાશક્તિને ઉપયોગમાં ન લીધી હોત તો ભારે યુદ્ધ થાત, લાખોનો મંદાર થાત, નુજશત માતાનું સૌભાગ્ય ખંડિત થાત અને એક બીજા વચ્ચે વેરની પરપગ વધ્યા કરત.

પણ હેમચંદ્રનું જ્ઞાન અને કુમારપાળની ધરદા કે પાનનેતા સ્નેહમૃતિતનઠાગ આવા ને આવા ફેટલાયે મદારો અટકી જવા પામેલા.

હવે તો આચાર્યે નજરની કુમારપાળની ધરદાના દિનક્રિતિન નિહાયા હતા; પણ એ મુદ્દ ધરદામ. અપના લેજવાએતી હતી નેમ દોર ન નમજે

૨૬

હેમચંદ્રનું ધન્વંતરિકૌશલ

હેમચંદ્ર વિદ્વાન હતા, ત્યાગી હતા. સમય-સૂચક હતા, તેવા જ તે એક સિદ્ધહસ્ત ધન્વંતરિ પણ હતા. તેઓ પોતાના મનોભળના પ્રયોગોથી રાગોને શમાવવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવતા હતા. ઔપધિઓની પણ તેમને સરસ માહિતી હતી. પરંતુ ઔપધોપચાર કરતાં મનોભળને ઉપચાર તેમને મન અધિક નિર્દોષ અને રામબાણુ જણાયો હતો.

આથી કેટલેક પ્રસંગે તેમણે રાગોના શમન માટે પોતાના મનોભળના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. કહેવાય છે કે સોલંકી વંશનો મૂળપુરુષ મૂળરાજ કુષી હતો તેથી સોલંકી વંશના રાજાઓમાં એ રાગ વારસાઉતાર ઉતરી આવેલો. આને પરિણામે રાજા કુમારપાળને પણ કોઈ ની

કુમારપાળનો એ અસહ્ય અને મહાદુઃખકર દેહ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની મનઃશક્તિના બળે શમાવી દીધો અને તેની કાયા કંચનવણી કરી દીધી.

વળી, એકવાર ઉદયન મંત્રીનો પુત્ર આંબડ (આમ્બટ) શ્રીમુનિમુક્ત ભગવાનના મંદિરનો છલ્લોદ્ધાર કરાવતાં બહુ માંદો પડી ગયેલો; તેને પણ પોતાની યોગશક્તિના બળે આચાર્યે તાલેમાલે કરી દીધો હતો.

આંબડ પથારીવશ હતો; અને ઊઠી શકતો નહિ તેથી પોતાના ગ્રિધ્ય યશસ્વંદ્રને સાથે લઈ હેમચંદ્ર આંબડ પાસે પહોંચ્યા અને તેને નિરોગી કર્યો.

તેમણે ‘વદકનિધંદુ’ નામનો વેદક શબ્દકોશ બનાવીને પણ પોતાની કુશળ વેદ તરીકેની આબીની કરી આપી છે.

આ રીતે જીવિનદાન દેનાર આચાર્ય, કુમારપાળ વગેરેને મન પ્રમુદા અરનાર જેવા જણાવા તામ્યા.

૨૭

આચાર્ય અને રાજાની મહત્ત્વાકાંક્ષા
શુરુ દેવચંદ્રની દોકોર

રાજાદિક અનેક વિધોથી બચી ગએલા રાજા
કુમારપાળને એકવાર એવો વિચાર થયો કે ‘પર-
દુઃખભંજન રાજા વિક્રમની પેઠે કાયમને માટે
અમર થાઉં તો હીક; મારી પોતાની દીતિ
વર્તમાનમાં તો છે; પણ એવી જ દીતિ ભવિષ્યમાં
પણ કાયમ રહે એવો કાંઈક પ્રયત્ન થાય તો ખારેલો
મનોરથ જરૂર સફળ થાય.’

તેણે વિચાર્યું કે મારા શુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર
આ બાબત જરૂર કોઈ વ્યવહારુ માર્ગ બતાવી
શકશે. તેથી તેણે રાજમંત્રીને ચોક્કસીને આચાર્યની
મુલાકાત લીધી અને તેમની સમક્ષ પોતાનો એ
સંદેશ નમ્રપણે

હાજરજવાળી આચાર્યે એ માટે બે માર્ગ બતાવ્યા : એક તો આખી પૃથ્વીને કરજના ભારથી મુક્ત કરીને રાજા વિક્રમની પેઠે પોતાનો — કુમાર-પાળનો — સંવત ચલાવવાનો, અને બીજો રાજમાન્ય સોમનાથ મહાદેવના દેવાલયનો છલ્લોદાર કરી શિલાલેખદ્વારા નામને ટકાવી રાખવાનો.

આખી પૃથ્વીને કરજ મુક્ત કરવાનું કામ ખૂબ ધન હોય તો જ સાધી શકાય; પણ એટલું બધું ધન ક્યાંથી લાવવું? એથી હેમચંદ્રે સોમનાથ મહાદેવના મંદિરનો છલ્લોદાર કરવાની સૂચના માન્ય રાખવા રાજાને જણાવ્યું. રાજાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખૂબ અતેજ થઈ હતી. તેને મન જમીનમાં દટાએલો કે મંદિરમાં કોતરાએલો. શિલાલેખ જગતમાં પોતાની નામના અમર કરી શકે કે કેમ, એ સંદિગ્ધ હતું. એથી તેણે તો પોતાનો સંવતનો કોડ આચાર્યને ફરીફરીને જણાવ્યો અને તેને પાર પાડવા તેમની પાસે સહાયતાની માગણી કરી.

અહીં કમંડામ્બના જલકાર આચાર્યે બીજા બુદ્ધિ અને કુમારપાળની માગણીને વશ થઈ તેને કહેવા લાગ્યા કે “આ માટે એક માર્ગ મારા પ્યાદમાં છે એ તે મુખિ સદાચાર્ય નો નારો બેટા
૧૦”

તેમણે કુમારપાળને જણાવ્યું કે "મારા શુર દેવચંદ્ર સૂરિને તાંબામાંથી સોનું કરતાં મેં નાનપણમાં જોયેલા છે. જો આપણે તેમને અહીં જોડાવી શકીએ અને આપણી પ્રાર્થના તેમને ગળે ઊતારી શકીએ તો કદાચ આપણું ધાર્યું પાર પડી જાય."

રાત્ર તેમાં સંમત થયો અને પાટણના જૈન સંઘે તથા સર્વ પ્રજાએ આચાર્યની એ સૂચના સ્વીકારી. તેથી જૈન સંઘના નામે શ્રીદેવચંદ્રસૂરિને પાટણમાં આવવાના સમાચાર શીઘ્ર પહોંચ્યાડવામાં આવ્યા. સંઘનું આમંત્રણ મળતાં જ પોતાની આધ્યાત્મિકશુદ્ધિની સાધનાને પડતી મૂકીને પણ સૂરિજી તાબડતોબ પાટણ આવી પહોંચ્યા. શિષ્ય હેમચંદ્રે તેમને પરાભક્તિથી સત્કાર્યા સન્માન્યા; તેમ રાત્ર કુમારપાળે અને પાટણના લોકોએ પણ તેમનો ભારે આદર કર્યો.

પાટણની પૌષ્પશાળામાં તે મહાન તપસ્વી શુર દેવચંદ્રની સમક્ષ મનુષ્ય જાતને નવજન્મ કરવાનો કુમારપાળનો સંકલ્પ અને તેદ્વારા ચતી જૈનધર્મની અસાધારણ પ્રભાવના વિશે આચાર્યે પોતાના વિચારો બહુ નમ્રતાથી રજુ કર્યા. અને તે માટે પોતે નાનપણમાં જોઅલી મુપણું સિદ્ધિવાળી હકીકતની તેમને યાદી આપી સહાયતા કરવા આજીજી કરી.

ગંભીર આચાર્ય દેવચંદ્રજી આવા નહવા
મેહપૂર્ણ કારણને લીધે પોતાની અગત્યની
લોકોત્તર સાધનામાં પોતાના જ શિષ્યે પાઠેલા
ભંગ માટે તો ગમ ખાઈ ગયા; પણ પોતાના ફરજંદ
આચાર્ય હેમચંદ્રની અકલ્પનીય તુચ્છતા વિશે તેમને
ભારે ઝલાનિ થઈ આવી.

આ બાબત તેમણે હેમચંદ્રને ઘણો કપકો
આપ્યો. અને લૌકિક વાહ વાહ મેળવવા કરતાં
કેંકે ના પ્રતિષ્ઠા મેળવવા કેમ ઉદ્યત થવું તે
પણ તે વધારે નાવચ્ચની આપી પોતે તુરત જ પાટણ
જેવી નવા જતા જતા તેમણે રાખને પણ એ
વસ્તુ નાવચ્ચની જાણે જીવનની વિચલતા તરફ જ
જોવાની હતી.

પણ ખરી વાત પામી ગયા;
મદત્તવાકાંક્ષા તરફ અને
નામે ઘણેલી પોતાની
આવી.

નિઃકેળવવા વિશેષ

મદત્ત મદ કે રાજ

કરી દીને ફરજ

ની મરો. આપી

વસ્તુ પડેના ખૂબી

પરમ ફરજની મુજબ

તૃષ્ણામાં તણાયા, તે માટે જે અનેક સંકલ્પ વિકલ્પો કર્યા તથા શુરુજીને ધ્યાનભંગ કર્યા વગેરે ચેતાની પ્રવૃત્તિઓ માટે વારંવાર પસ્તાવો કરવા લાગ્યા અને હવે પછી “ જયં ચરે જયં ચિદ્વે ” જેવું ચેતાના શુરુજીએ કહેલું બરાબર ધ્યાનમાં લઈ તે પ્રમાણે અનાસક્ત રીતે ચેતાનો જીવનપ્રવાહ વાળવા પણ કટીબદ્ધ થવાને તત્પર થયા.

૨૮

મોમનાથના મંદિરનો દર્શન

ગુરુના ગુરુ ગયા પછી કુમારપાત્ર તો આતો જ બની ગયેલો. તેને આત નિઃશ્વસ્ય પુરુષની વૃત્તિનો ખ્યાલ ક્યાણી આવે ? પણ હેમચંદ્રે તેને જોરસમજ ન થાય તેવી રીતે આ બધી દલીલો તેના મનમાં સારી રીતે ઠગાવી અને છેવટે મોમનાથના દર્શન મંદિરના ઉદ્ધાર કરવાનું કુમારપાત્રને સૂચવ્યું અને નાજવે પણ પોતાનું મન મનાવી તેમાં જ સમાધાન લાવ્યું.

તે વખતે તે મનાવવાનું મદારેવનું મંદિર કાઠનું રોડ અનિલકું થઈ ગયેલું હતું. તેને જોઈને પાત્રે એક મિત્રો જન્મ પ્રમદ બંધારી કુમારપાત્રે પોતાની નમના કાવચ ગમી એ વન

ઘેવટે નક્કી થઈ. એ મંદિરના બાંધકામ માટે રાજાએ પોતાના ખાસ સ્થપતિઓ, શિલ્પિઓ વગેરેને તુરત જ પ્રભાસપાટણ મોકલી આપ્યા અને તે માટે જે માત્ર વપરાય તે સંરામાં સારા મજબૂત હોવો જઈએ એની દેખરેખ માટે યોગ્ય અધિકારીને ત્યાં નીમી દીધો.

આચાર્ય હેમચંદ્રે રાજાને કહ્યું કે, “મહારાજા ! ‘ત્રેયાંસિ બહુવિદ્વાનિ’ હોય છે; માટે આપે આવા માંગલિક કાર્યની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ માટે તે પૂરું થાય ત્યાં મુખી કોઈ એક મંજૂરરૂપ અનુદાન કરવું જ જોઈએ. તો તમે એ પ્રાસાદ પૂરો થતાં મુખી અખંડ પ્રદાયર્થ સાચવી રાખો તો એ સારામાં સારું અનુદાન છે.”

જ્યારે જે વર્ષે એ પ્રાસાદ પૂરો થયાના ખખર આવ્યા ત્યારે તુરત જ હેમચંદ્રે રાજાને બોલાવીને ફરી વાર કહ્યું કે “જ્યાં મુખી એ મંદિરના શિખર ઉપર તમે કરજદંડ ન ચડાવો, ત્યાં જઈને સોમનાથ મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમની પૂજા કરો ત્યાં મુખી તમારે પૂર્વની પેઠે અખંડ પ્રદાયર્થ પાળવાનું જ છે.”

પણ રાજાને આ અનુદાન હવે વધારે વખત ટકાવવું આકર્ષે લાગ્યું તેથી તે તુરત જ સોમનાથની યાત્રાએ કાઢિયાવાડ તરફ નીકળી આવ્યો અને

પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રને પણ સોમનાથની યાત્રાએ આવવાનું નોતરું દેતો ગયો.

આચાર્ય વલ્લ્હી-વળા, શત્રુંજય, ગિરનારની યાત્રા કરતા કરતા જેવો રાજા સોમનાથ પહોંચ્યો તેવા જ ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં જઈ સોમનાથને દર્શને આવી આચાર્યે અપૂર્વ ભક્તિદ્વારા શ્રીસોમનાથ મહાદેવની સ્તુતિ કરી અને તેમના તન્કની પોતાની ભક્તિ વ્યક્ત કરી.

રાજાએ પણ સોમનાથની વિધિવત પૂજા કરી પોતાનું કલ્પલુ વાંછ્યું. આ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રે રાજા કુમારપાળને જનધર્મમાં દૃઢ કરવા ઘણા પ્રસંગો સાધી જૂજરાતમાં જનધર્મને મુરશિત કર્યો, દીર્ઘજીવી કર્યો તથા એદ્રાસ સારા જૂજરાતમાં એક શાંતિદ્રવ્યનું કામ કર્યું.

૨૯

પ્રજાપાલક હેમચંદ્ર

એક વાર હેમચંદ્ર, બોચરીએ — બિલાવૃત્તિ માટે — ફરતા ફરતા કોઈ એક ગરીબ શ્રાવકને ત્યાં આવી ચડયા. એ શ્રાવકે તેમને ઘણા ભાવ સાથે ભરની ઘેંશ વહોરાવી; અને ખાદીનું બહુ યાન દાનમાં આપ્યું.

હેમચંદ્ર તો રાજશુર હતા એટલે તેમને આવી ઘેંશ અને બહુ ઠપક લેવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવતો. છતાં એ ગરીબ શ્રાવકે આપેલું દાન તેમણે ઘણી ખુશીથી લઈ લીધું. તેઓ પોતાને જિતારે આવી એ ઘેંશ આનંદપૂર્વક આરોગી ગયા અને એ ખાદીનું ઠપકું જોડી, જપોરની ચર્યામાં રાજ સમક્ષ આવી બેઠા.

પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રને પણ સોમનાથની યાત્રાએ આવવાનું નોતરું દેતો ગયો.

આચાર્ય વલ્લ્લી-વળા, શરૂંજય, ગિરનારની યાત્રા કરતા કરતા જેવો રાજા સોમનાથ પહોંચ્યો તેવા જ ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં જઈ સોમનાથને દર્શને આવી આચાર્યે અપૂર્વ ભક્તિદારા શ્રીસોમનાથ મહાદેવની સ્તુતિ કરી અને તેમના તઃકની પોતાની ભક્તિ વ્યક્ત કરી.

રાજાએ પણ સોમનાથની વિધિવત પૂજા કરી પોતાનું કલ્પનું વાંછ્યું. આ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રે રાજા કુમારપાળને જનધર્મમાં દૃઢ કરવા ઘણા પ્રસંગો સાધી ગુજરાતમાં જનધર્મને મુશ્કિલ કર્યો, દીર્ઘજીવી કર્યો તથા એદારા સારા ગુજરાતમાં એક શાંતિદૂતનું કામ કર્યું.

૨૯

પ્રજાપાલક હેમચંદ્ર

એક વાર હેમચંદ્ર, ગોચરીએ — લિલાવૃત્તિ માટે — ફરતા ફરતા કોઈ એક ગરીબ શ્રાવકને ત્યાં આવી ચડયા. એ શ્રાવકે તેમને ઘણા ભાવ સાથે બરની ઘેંશ વહોરાવી; અને ખાલીનું ભડું ચાન દાનમાં આપ્યું.

હેમચંદ્ર તો રાજશુર હતા એટલે તેમને આવી ઘેંશ અને ભડું કપડ લેવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવતો. છતાં એ ગરીબ શ્રાવકે આપેલું દાન તેમણે ધણી ખુશીથી લઈ લીધું. તેઓ પોતાને હિતારે આવી એ ઘેંશ આનંદપૂર્વક આરોગી ગયા અને એ ખાલીનું કપડું બોલી, જપોરની ચર્યામાં રાજા સમક્ષ આવી બેઠા.

રાજાએ આચાર્યના મુખ ઉપરની આદ
અંભીરતા પા-ખીને તેમને જણાવ્યું કે "શુભ !
આજે આપ આટલા બધા અંભીર કેમ છો ?"
આચાર્યે જણાવ્યું કે "જ્યારે રાજા, પ્રજા તરફનો
પોતાનો ધર્મ સૂકે ત્યારે અમે અકિચન લોકો
અંભીર થયા મિવાય ખીજી શું કરી શકીએ ?"

રાજા ગળગળે, અને દેવચંદ્રને પણ પરીને
વીનવવા લાગ્યો કે "મદ-જા" રાજા મારી વાક
જણવે, કે જે "રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને
છેલ્લો નાક - જા. "રાજા" પાની વાત જણાવી
નામે મારી નાંખે જણાવે.

"રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને

"રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને

"રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને

"રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને

"રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને

"રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને

"રાજા" જેવી રીતે અને શરીરને

ભેશું કરીને શું કર્યો? શું એ ધનને છાવીએ
ખાંધીને સાથે લઈ જવાના છો? તમે રાજધર્મ
ચૂક્યો તો 'નરકેશરીને' બદલે 'નરકેશરી' થવાના એ
ન બૂલજો. ખરી વાત તો એ છે કે તમે બંતે
નગરમાં ફરી ફરીને હોકચર્ચા જુઓ; તો તમને
જણાશે કે તમારી આ રાજધાનીમાં જ કેટલી બધી
મરીબી છે? તમારે એનો પાકો બંદોબસ્ત કરવો પડે.

“એક સ્થળે તો સોનાની લગડીઓ બરી પડી
છે અને બીજે સ્થળે ખાવા માંડ ઘેંશ મળે છે. એ
ક્યાંના ન્યાય? જ્યાં સુધી એ બાબત પાકો
બંદોબસ્ત ન થાય ત્યાં સુધી હું તો રાજ ઘેંશ
ખાવાનો અને આવું જ કાપડ પહેરવાનો.”

રાજને પોતાની ભૂલ સમજાઈ; પોતે ગદગદ
થઈ શરૂને નમી પડ્યો અને આ બાબત
તાબક્તોજ વ્યવસ્થા કરવાની પ્રતિજ્ઞા પશ્ચ કરી.

રાજભવનમાં પહોંચતાં જ પોતાના ખજાનચીને
બોલાવી તેણે જણાવ્યું કે “આપણા નગરમાં જે હોકો
મરીબીના કારણે હેરાન થાય છે તે બધાંની તપાસ
કરી તેમને પૂરતા ધનની સહાયતા આપો અને
તેમને માટે થોડા ધંધાનો પ્રબંધ પણ કરી આપો
જેથી તેઓ પોતાનો સમય સુખપૂર્વક નિર્ગમી થકે.
આ બાબત પૂરતી કાળજી રાખી તુરતમાં જ
વ્યવસ્થા કરો.”

આવું ફરમાન કાઢી રાજા કુમારપાળે
 હેમચંદ્ર પાસે આવી વિનંતી કરી કે “હવે આપ
 ઘેંશ છોડો;” છતાં આચાર્યે રાજાની વિનંતી માન્ય
 ન રાખી. હવે તેઓ તદ્દન સાદા જોરાક અને કાપડ
 ઉપર રહેવા લાગ્યા અને પોતાના ગુરુની ભક્તિભણ
 પ્રમાણે વિશેષને વિશેષ અંતર્મુખ થવાનો પ્રયત્ન
 નેવવા લાગ્યા.

આ ગતિ આચાર્યે હેમચંદ્રે રાજગુરુ કરતાં
 પ્રત્યગુરુ પદ ભવતાં મુધી વધારેમાં વધારે
 રૂ. ૫૦ ૬

૩૦

હેમચંદ્રની કૃતિઓ

આચાર્ય હેમચંદ્રે સંસ્કૃતનું સાંજોપાંગ વ્યાકરણ, વ્યાપક પ્રાકૃત નૈન-આર્ષ-પ્રાકૃત પ્રાંતિક પ્રાકૃતો અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર, છંદઃશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતનો મોટો કોશ, દેશીભાષાનો કોષ, વેદિક નિઘંટુ વગેરે ગ્રંથો લખીને ગુજરાતનું સાહિત્યદારિદ્ર્ય દૂર કર્યાની હકીકત ઉપર આવી ગઈ છે.

આ ઉપરાંત તેમણે સંસ્કૃતનું દયાશય કાવ્ય, પ્રાકૃતનું દયાશય કાવ્ય, ત્રિષદિશત્રાકાપુરુષચરિત્ર, પરિશિષ્ટપર્વ, યોગશાસ્ત્ર, પ્રમાણુમીમાંસા, અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ અને અયોગવ્યવચ્છેદને લગતી બત્રીશીઓ, વીતરાગસ્તોત્ર વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત દ્વિચાથયમાં કુમાર-
પાળ મુધીના સોલંકી રાજાઓનો સવિસ્તર
વૃત્તાંત આપેલો છે. એ વૃત્તાંતમાં સોલંકીઓનાં
પરાક્રમો, બીજા રાજાઓ સાથેનાં તેમનાં શૌર્યયુદ્ધો,
તેમણે કરાવેલા મોટા મોટા આશમ, પિહાર, તળાવ
વગેરે પ્રત્યેયોગી કાર્યો ઇત્યાદિ ખૂબ વીજતમી
નાંધાએલું છે. એ કાવ્યમાં એક તરફ ઉપયુક્ત
ઇતિહાસની હકીકત ચાલી આવે છે અને બીજી
તરફ પોને બનાવેલા વ્યાકરણમાં ટાંકેલાં દરેક
ઉદાહરણોની હારમાળા શુદ્ધાયેલી છે. આમ છે માટે
જ તેનું નામ દ્વિચાથય (બે આથયવાનું) મહાકાવ્ય
છે વ્યાકરણના અને ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ
કાવ્ય ખડું ઉપયોગનું છે.

ત્રિપાઠિ શાતાકાપુરુષ ચરિત્રમાં ચાળીસ
સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત શ્લોકો, નવ બ્રજદેવો, નવ વામુદેવો
અને નવ પ્રાકૃત શ્લોકો એમ ત્રેસઠ મહાપુરુષોનાં
ચાળીસ શ્લોકો છે એ બધું નિઘનું એ કે છે
તેમણે નોપણ તેમાંથી ધર્યો
... .. એમ છે તેમાં
... .. તેમ રાંદનું મહાજ
... .. એમ છે તેમ:
... .. રાંદ, રાંદ, રાંદ,
... .. ન રાંદ ન રાંદ રાંદ

સ્થિતિ એ બધું એ ચરિત્રમાં વર્ણવાયેલી હકીકતોમાં પદે પદે બચું પડ્યું છે.

પરિશિષ્ટ પર્વમાં ભગવાન મહાવીરથી માંડી યુગપ્રધાન વન્ધસ્વામી સુધીનો વૃત્તાંત હેમચંદ્રે મૂકેલો છે. તેમાં એક અખંડ જૈન સંઘમાં પેદા થયેલા મતભેદો, શુતપરંપરાનો વિચ્છેદ અને ઉદ્ધાર, દેશમાં પડેલી બાર દુકાળી, સાધુ સંઘની સંયમપરાયણતા અને શિથિલતા, સંઘની મહાસત્તા, મમકનો સત્રાટ શ્રેષ્ઠિક વા ભંભાસાર (બિખિસાર) અભતશત્રુ ક્રોધિક, સંપ્રતિ, ચંદ્રગુપ્ત, અશોકશ્રી, નવનંદો, મૌર્યોની ઉન્નતિ અને અપકર્ષ, ગર્હભિલ્હની બળબળરી, ચક્રોદ્ધારા દેશનો ભંગ વગેરે અનેક અતિહાસિક બાબતો સંકળાયેલી છે.

યોગશાસ્ત્રે તો શબ્દ કુમારપાળને જૈન ધર્મ સમભવવા માટે લખાએલું હોય એમ તેના અંતિમ શ્લોકોદ્ધારા માલુમ પડે છે. એમાં અહિંસા, સત્ય વગેરે સામાન્ય ધર્મો, માનવ ધર્મ, શાવક ધર્મ, ગૃહસ્થોની દરજ્જો, શબ્દની દરજ્જો અને સામાયિક વગેરે યોગ-સાધનાની પદ્ધતિઓ સમભવેલી છે. એ પુસ્તક વાંચતાં આપણને માલુમ પડે છે કે હેમચંદ્ર તેમના જમાનામાં કેટલા બધા પ્રબળ સુધારક હતા.

એ શ્રદ્ધમાં વીરમી તરીમાં વર્ણવાય એવો ઓભતિનો પ્રકર્ષ નોંધાયેલો છે. જે જૈનો ધર્મને

નામે બાયલા બની કાયરપણામાં ધર્મ સમજવાની
ભૂલ કરતા તેમને તેમની ફરજોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવેલું
છે, કેટલાક જૈનો પોતાની ઠન્યાઓનાં સગપણો
કરવામાં પાપનું ભૂત માની બેઠેલા. તેમને હેમચંદ્રે
નાદાન કહી સમાજધર્મનો નાશ કરનારા અને જીન
ધર્મની હેલના કરાવનારા બતાવ્યા છે.

આ ઉપરાંત તેમાં રાજધર્મ ને નીતિધર્મને
વ્યવહારુ રીતે સમજાવીને સમાજવ્યવસ્થા માટે
ખાસ બાર મૂકેલો છે; અને પોતપોતાની મર્યાદા
પ્રમાણે ધર્મચિન્તનું વિધાન બતાવ્યું છે.

પ્રમાણુમીમાંસા અને પેત્રી બત્રીશીઓમાં
જીન ન્યાયની સમજૂતી આપેલી છે. પ્રમાણુમીમાંસા
મધ્યવર્તમાનમાં પૂર્ણ મળેલો નથી. દ્રવ્યને કુમુમાં-
જાતિમ ઝીરની સ્તુતિદ્વારા ન્યાયશાસ્ત્રને જે દગથી
કુમુમાં તેને દગથી એ બન્ને બત્રીશીઓમાં
જેમય, બત્રીશાન મહાવીરની સ્તુતિદ્વારા તકેમરજિને
જેમય છે તેમ ન્યાયના અભ્યાસીને આ પ્રમાણે જીન
ન્યાયના સમજાવવાની કરાવે એવા છે.

જાનકવચને વ્રત. આચાર્યે વીતરામનું સ્વરૂપ.
જાનકવચને વ્રત. આચાર્યે વીતરામનું સ્વરૂપ.
જાનકવચને વ્રત. આચાર્યે વીતરામનું સ્વરૂપ.
જાનકવચને વ્રત. આચાર્યે વીતરામનું સ્વરૂપ.

૩૧

કળિકાળ સર્વશ હેમચંદ્ર

જેમ એક વિશાળ પુસ્તકાલયમાં રહેલાં અનેક વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તેના વાચકને વિવિધ જ્ઞાન આપતાં રહે છે તેમ આચાર્ય હેમચંદ્ર એક મોટા છવંત પુસ્તકાલય સમાન હોઈ પોતાના શ્રોતાઓને અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન આપતા રહેતા.

વ્યાકરણ, ઇંદ, અલંકાર, વૈદ્યક, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજધર્મ, નીતિધર્મ, યુદ્ધશાસ્ત્ર; સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર, ઇંદ્રજાલવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા, વનસ્પતિવિદ્યા, રત્નવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, ધાતુપરિવર્તનવિદ્યા, સ્ત્રીઓની યોગકળા અને પુરુષની બહોંતેરકળા, રતિશાસ્ત્ર, યોગવિદ્યા. મંત્ર, તંત્ર અને યંત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓના તેઓ મહાસાગર હતા.

જેને જે વિષયની માહિતી જોઈએ તે, તેમની પાસેથી મુજેથી મેળવી શકેતો. તેમના મકામાં વિદ્યાર્થીઓની અને નિશામુઓની સદા શીડ રહેતી.

તેમણે વિવાદાનમાં ક્યાંય પણ સકાચ જતાંયે હોય એવો એક પણ દાખલો હજી મુખી મળતો નથી. આટલી બધી વિવાદોના સ્વામી છતાં કુળોથી લઈ અયેલા આંખાની જેમ તેઓ ભારે નમ્ર હતા, તિતિલુ હતા અને સદા નિશામુની પેઠે જ સૌની સાથે વર્તતા રહેતા. તેમના મથોની સજ્જન શેઠી જ તેમની એ દગની માફી રૂપ છે.

આવા વિવાદા મદાસામજ ગુમા ચાપુપુરુષને તે માગના લોક 'ક્રિડાગ્ર સર્વેશ' કહે એ જસાયે વધુ નહીં આજની બાષામાં 'અનંત વિશ્વકોષ' અને ગુપ્તની બાષામાં 'ક્રિડાગ્ર સર્વેશ' એ બન્ને શબ્દો એવજ આવના વાચક છે. એમના જેવા ક્રિડાગ્ર નાં ન લીં તે વખતે મુજનાનું મોરબ હતું. 'મ - મ - મ' પછી છે.

૩૨

હેમચંદ્રની માતૃભક્તિ

હેમચંદ્રની માતા પાંચિની સાધ્વી ધએલી અને તેમને 'પ્રવર્તિની' ની માનવંતી પદવી પણ મળેલી એ વાત ઉપર આવી ગઈ છે. તેમનું અવસાન થતાં તેમની ઉત્તરક્રિયા વખતે ખુદ આચાર્ય પોતે હાજર રહેલા; અને ભારે સન્માન-પૂર્વક તેમની ઉત્તર ક્રિયા ઉજવાએલી.

તે પ્રસંગે કેાઈ વિગ્રસંતોષીઓએ એ ઉત્સવમાં વિગ્રનો પથરો ફેંકવા ધારેલો; પણ હેમચંદ્રના પ્રભાવ પાસે એ લોકો હાથ ધમ્મતા જ રહ્યા. આચાર્યે પોતાની માતાની ઉત્તર ક્રિયા ભારે આકર્ષક રીતે ઉજવાવી.

મહાન વેદાંતી શંકરાચાર્ય સંન્યાસી હોવા છતાં પોતાની માતાની ઉત્તરક્રિયાને વખતે હાજર રહેલા તેમ, મહાન જ્ઞાનાચાર્ય હેમચંદ્ર સંન્યાસી હોવા છતાં માતાના અવસાન સુધી તેમના તરફનું પોતાનું કર્તવ્ય લેશ પણ ન ચૂક્યા.

હેમચંદ્ર નાનપણથી જ માતૃભક્તિ દ્વિતા— પોતાની માતાના જ આદેશથી તે નાનપણમાં પણ હેમચંદ્ર પાસે રહ્યા; આચાર્ય યતાં જ માતાને આચાર્ય જેવી જ ઉત્તમ પદવી અપાવી તેમનું ગૌરવ વધાર્યું અને ઉપટે તેમનું અવસાન થવા પર્યંત તેઓ પોતાની વહાણી માતાને ન જ ભૂલી શક્યા.

આ રીતે એક ઉદ્ધર અને પ્રતાપી જ્ઞાનાચાર્ય કર્તવ્યનિષ્ઠાકે જે ભક્તની માતૃભક્તિ ભક્તિની છે તેને આજના જ્ઞાનાચાર્યો સમજી શકે તો કેવું ચાર્ડ ?

૩૩

હેમચંદ્રનું ઇન્દ્રજાળ

વર્તમાનમાં જેમ કેટલાક લોકો મેસ્મેરિઝમ-વિધાના પ્રભાવથી અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કરી બતાવે છે તેમ આચાર્યે પણ તેમના જમાનામાં ઇન્દ્રજાળવિદ્યાદ્વારા ઘણા ચમત્કારો કરી બતાવ્યા હતા; અને તે ચમત્કારો પ્રજા અને રાજા સમક્ષ પણ રજૂ કર્યા હતા.

ત્યારે તેઓ સોમનાથના મંદિરમાં મહાદેવના દર્શને ગયા ત્યારે તેમણે તે મહાદેવના લિંગમાંથી જોકે અજહજતું સંન્યાસીનું રૂપ પ્રગટાવી તેદ્વારા રાજા કુમારપાળને પોતાના સામર્થ્યની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવી હતી.

એક બે મુદ્દના પ્રસંગોમાં પણ તેમણે આ વિદ્યાદ્વારા માનવસંહાર થતો અટકાવી યત્ન રાખીને કુમારપાળને શરણે આણ્યો હતો.

તેમના સમયમાં એક દેવગોષ્ઠિ નામે સંન્યાસી તેમનો પાકો હરીફ હતો. તેણે એ ઇદ્રજાળ વિદ્યાના પ્રભાવે રાજા કુમારપાળને તેની આત પેટી, શિવની ઉપાસના કરવી સાક્ષાત બતાવી હતી; ત્યાર પછી આચાર્ય ઉમચંદ્રે પોતે તદ્દન અદ્વર રહીને કુમારપાળની આત પેટી ઉપરાંત તેના સર્વ પૂર્વજો શ્રી-જિન ભગવાનની ઉપાસના કરતા તેની સમક્ષ ઢાળર કરી દેખાડ્યા હતા.

જ્યારે આ જોઈને કુમારપાળ અદિદમાં પત્તો ન્ય. તેમણે ઇદ્રજાળ વિદ્યાનો પ્રભાવ સમજાવી નિ પુત્રાનંદ કહે. હવે અને 'જ્યાં સમતાર ત્યાં નન્દ' ની લોકવાયકા તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવું હતું;

૩૪

હેમચંદ્ર અને જૈન વિહારો

આચાર્યના ઉપદેશથી રાજા કુમારપાળે ઘણાંય લોકોપયોગી કાર્યો કર્યા હતાં — અનેક આરામો, તળાવો, ધર્મશાળા અને વિહારો બંધાવી તેણે પોતાની સ્મૃતિ કાયમ રાખી છે.

ત્રિભુવનવિહાર, કુમારવિહાર, મૂવકવિહાર, હરંબવિહાર, દીક્ષાવિહાર, જોલિકાવિહાર વગેરે અનેક નાના મોટા વિહારો રચાવી તે કાળનું શિલ્પ આપણી સામે રજૂ કર્યું છે. ત્રિભુવનવિહાર પોતાના પિતાની સ્મૃતિ માટે અને કુમારવિહાર પોતાની સ્મૃતિ માટે તૈયાર કરાવેલા છે.

રાજા ચત્તા પહેલાં રબડપટ્ટીમાં નાસભાગ કરતાં કુમારપાળે એક વાર મૂવક (ઉંદર)ના હરમાંથી

થોડું નાણું મેળવેલું; અને તે નાણું જતાં જ ઉપર બિચારો મરી ગયો. તેની સ્મૃતિ માટે સભાએ મૂલક વિહાર બંધાવ્યો.

તેવી જ સ્થિતિમાં રખડતા કુમારપાળને કોઈ બાઈએ કરંબો ખવરાવેલો; તેની યાદગિરી માટે જો જગ્યાએ પોતે કરંબો ખાધેલો તે જગ્યાએ કરંબ-વિહાર બંધાવ્યો.

ખંભાતમાં જ્યાં પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રે દીક્ષા લીધેલી તે જગ્યાએ દીક્ષાવિહાર ચલાવ્યો અને ધધુગામા જ્યાં આચાર્યનું જન્મસ્થાન હતું — જ્યાં તેમનું મૂલતું (પારતું) બંધાતું હતું તે પવિત્ર સ્થાનની યાદગિરી માટે સભાએ જાતિયાવિહાર કરાવ્યો.

જેમકે કુમારપાળે પાટણમાં, ખંભાતમાં અને બીજાં જગ્યામાં પણ અનેક ગૌરવનાં કાર્યો કરાવ્યાં હતાં કેટલાક ગ્રંથો પણ ઉપર લખાયા છે તે જગ્યાએ પણ આપણને સભાની યાદગિરી માટે વિહારો બંધાવ્યાં હતાં.

૩૫

હેમચંદ્રનું અવસાન

મૂળરાતના સમયે ઉદ્ધારક તરીકે, મહાન વિદ્વાન તરીકે, રાજાના ગુરુ તરીકે અને પ્રજાના સેવક તરીકે આચાર્યે પોતાના જીવનમાં જે અનેક-વિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી છે તે ઉપર આપણે ભેધ જયા. હવે તો તેઓ જીવનને કાઠે આવી પહોંચ્યા હતા.

આ ઉચ્ચી અવસ્થાએ તેઓ સર્વથા અંતર્મુખ રહેતા, પોતાની અંતઃશુદ્ધિ માટે જ વિશેષ તત્પર રહેતા; રાજગુરુ તરીકે જીવનમાં જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરતાં જ્યાં જ્યાં દ્રવિત વૃત્તિ ઉભી થએલી તેનું સંશોધન કરી તે દ્રવિત સંસ્કારોનો સર્વથા નાશ કરવા મથતા.

ન્યારથી તેમના ગુરુએ તેમને ચેતવેલા ત્યાર-
થી તેઓ જીવન-શોધન રવેયાના અધ્યાત્મદશા અને
લોકવ્યવહાર એ બન્ને નેત્રાં સાથે જ રાખતા. જેમ
જેમ પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ અધ્યાત્મ
બાણી જ વળેલા રહેતા. છેવટે સર્પ જેમ કાંચળી-
ને છોડે તેમ આ નશ્વર દેહને છોડી તેઓ
પરમશાંતિને પામ્યા — પોતાના જીવનમાં નેમણે જે
જે સ્વપ્નો સેવેલાં તે બધાં મૂત્ત કરી તેઓ
વિક્રમ સંવત ૧૨૨૬માં ૮૪ વરસની ૫૩૮ વયે
પરમધામમાં મળી ગયા.

૩૬

હેમચંદના શિષ્યો

આચાર્ય હેમચંદ્ર શિષ્યો કરવા હલચાયા હોય તેવો એક પણ પ્રામાણિક પ્રસંગ તેમના જીવનમાં જડતો નથી. જેઓ તેમના તરફ આકર્ષાએલા અને જેમનામાં આચાર્ય જેવી ધગશ હતી તેવા કેટલાક વિચારક યુવાનો તેમની છત્ર-છાયામાં આવીને વસ્યા. રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, યશચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર, વર્ધમાનગણી, મહેંદ્રમુનિ અને બાળચંદ્ર એ તેમના સાત શિષ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ તેમના પ્રબંધમાં મળે છે. તેઓએ એ સાતેને ખૂબ જ કેળવેલા. રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર પ્રૌઢ પંડિત હતા એ હકીકત તેમના શ્રેયો આજે પણ ગાઈ રહ્યા છે.

ઉદયચંદ્ર મહાન વૈયાકરણ હતા; મહેંદ્રમુનિએ ગુરુએ કરેલા 'અનેકાર્યકૌશલ' ઉપર ટીકા રચી છે.

એમનો છેલ્લો શિષ્ય બાળચંદ્ર હતો. તેા બુદ્ધિમાન; પણ તેના ઈર્ધ્યાળુ અને ખટપટી હોવા વિશેની જે હંતકથા આજે ચાલે છે તે તદ્દન ખોટી તો નહિ જ હોય.

૩૭

ઉપસંહાર

આયાથં હેમચંદ્રના ઇવનમા અનેક દરીઓ
વળાએલી છે. વૃજરાતનો દિનમખંધ તેમના
ઇવનની સાથે ઓતપ્રોત છે.

ધર્મંત્રુઃ તરીકે તેઓએ વૃજરાતને શુદ્ધ અને
સાલ્વિક ધર્મની શિશા આપેલી છે.

રાજ્યત્રુકે તરીકે વૃજગતના રાજા મિદરાજ
અને કુમારપાત્રને રાજધર્મંત્રુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ
મમલવેતું છે. તેમણે પોતાના મમવની પ્રબળતા
ને ને નમસ્કારો આપેલી તે બધી દુઃસ્વપ્ના
દીપ્તિ પ્રવલ્ય કરેલા છે, અને તે અર્થે 'વોચદામ'
વમેરે અનેક પ્રયોગો કરી પ્રબળ નિરાંત બન્યા
સ્મરણ કરુ તેઓ વૃજગત નથી.

તેઓ જેન સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા; છતાં તેમણે કોઈ પણ સંપ્રદાય કે તેના અનુયાયીને સાંપ્રદાયિકતાની સંકીર્ણ દૃષ્ટિથી કદી પણ દૂરબોધો નથી; એટલું જ નહિ પણ શક્યતા પ્રમાણે સર્વધર્મોના સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને તેમણે પ્રભને વ્યાપક ધર્મનું શિક્ષણ આપેલું છે.

રાભને તો તેમણે સર્વધર્મસમભાવને કેળવવાની તાલીમ વારંવાર આપેલી છે. અહિંસાપ્રધાન જૈન-ધર્મને માનનારી પ્રભમાં અહિંસાની અશુદ્ધ-વિકૃત-સમજને લીધે જે જે વિકૃતિઓ આવી ગયેલી અને તેદ્વારા પ્રભનું તેમ જ રાષ્ટ્રનું જે અનિષ્ઠ થયેલું તે તેમણે દૂર કરવા કદી પણ પાછી પાની નથી કરી.

આ ઉપરાંત તેમણે પોતાની પ્રતિભાના બળે જૂજરાતને સાહિત્યનો અદ્વિતીય ખજાનો ભેટ કરેલો છે. એમના પહેલાં જૂજરાતના કોઈ પ્રખર પંડિતે બ્યાકરણશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર વગેરે નહિ રચેલાં. એમણે જ એ બધાંની રચના કરી છે; અને એમની એ રચનાઓથી જ ધનવંતું જૂજરાત હંમેશને માટે સાહિત્યવંતું પણ બન્યું છે.

સાંપ્રદાયિકતાના સંકીર્ણ વાતાવરણમાં રાજમુરુ મધું એ કાંઈ સાધારણ બનાવ નથી; છતાં તેમણે એ ૫૬ પોતાનાં સંયમ, શીલ અને પ્રતિભાને બળે જનવેલું અને ઉપનયનંત બળવી રાખેલું; છતાં

તેમનામાં અસિમાનનો અંધ પણ ન હતો, અનાચાર કે સ્વચ્છંદતાનો લેશ પણ સ્પર્શ ન હતો. ન્યારે જુઓ ત્યારે તેમનામાં નમ્રતા જ જણાય. સદાચાર સંયમ અને શીલ તો તેમને રામેરામ ભરેલાં હતાં. રાજખટપટ એવી ચીજ છે કે તેની સાથે સંબંધ રાખનારો ભૂલયાપમાં આવ્યા વિના કે વિષય-વિલાસમાં લપટાયા વિના ન જ રહે; છતાં આચાર્ય તે બાબત ખૂબ જાગ્રત રહેતા. જ્ઞાત્ય કેાઈવાર એવી નબળાઈ પોતામાં આવી જાયતી આચાર્યશી જોતા તો તેને તત્કાળ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતા; અને ઘડી યકે એટલી ત્વરાથી શુદ્ધ થવાને ઈજમાન રહેતા.

માણસ માત્ર જૂતનું સ્થાન છે, પણ માયા અને પૂર્ણ માણસની એ વિશેષતા છે કે તે કદી પણ એ જૂતનો દામ બનતો નથી. એ વિશેષતા દેમચંદ્રમાં પહે પહે નજરે આવે છે.

આપણે એમની એ જ રીત વિશેષતાને અનુસરવાનું લક્ષ્યમાં રાખી આ પવિત્ર કથા પૂરી કરીએ છીએ.

શ્રી હેમચંદ્રનું જીવનવૃક્ષ

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રનું અવસાન

(અવસાનસમય ૧૨૨૯)

(અવસાનસ્થળ-પાટણ)

આચાર્યનામ હેમચંદ્રસુરિ
(આચાર્યપદમય-૧૧૬૬)

બાર વર્ષ મેયમની સાધના
અને વિદ્યાધ્યયન

દીક્ષાનામ સોમદેવ, દીક્ષાસમય-૧૧૫૦

(અથવા ૧૧૫૪ માધ શુ. દિ. ૪ સનિવાર)

[દીક્ષાસ્થાન ખંભાત અથવા કલ્યાણી (મેરુતુગમતે)]

પ્રવર્તિની પાદિની સાખી
(અવસાન ૧૨૧૧ વિ. મં. ૦)

મૂળ નામ સામદેવ
(જન્મ સમય-૧૧૪૫
કાર્તિક શુ. દિ. ૧૫)

ઈ. સ. ૧૦૮૮-૮૯ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર

માતા પાદિની

પિતા ચાચિય

મોદગાનિ હેમચંદની જ્ઞાનિ

ધંધુકા (અમદાવાદ)

(હેમચંદ્રનું જન્મસ્થાન)

(ભાલપ્રદેશ)

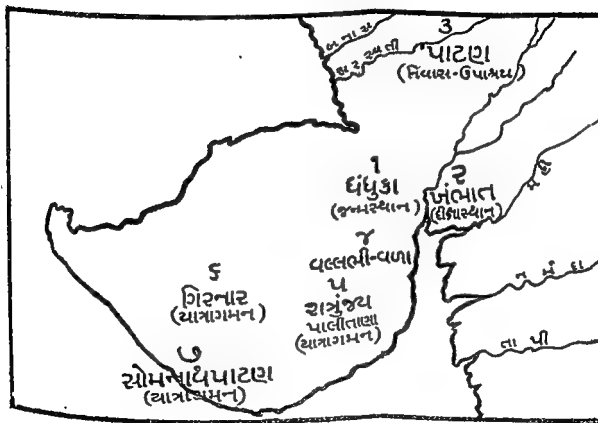
આધારમંથ

અંશનામ	સ્તંભ	સમય	પ્રકાશક અને પ્રાસંગિકતા
કુમારપાળ- પ્રતિભાષ	મોમપ્રતિભાષ	તેરમો સદી	આચાર્યશ્રી ચોરિય-દાસ સીરીઝ, ૧૩૦૨ અંક ૧૪
પ્રજાસત્ય- ચરિત્ર	પ્રજાસત્યચરિત્ર	ચૌદમો સદી (૧૩૦૧)	નિર્ણયસાગર પ્રેમ, મુંબઈ
વનવિજય- ચરિત્ર	વનવિજયચરિત્ર	ચૌદમો સદી (૧૩૦૨)	મિત્રી જીનમંથનપ્રકાશ, અમદાવાદ
વનવિજય- ચરિત્ર	વનવિજયચરિત્ર	ચૌદમો સદી (૧૩૦૪)	
વનવિજય- ચરિત્ર	વનવિજયચરિત્ર	ચૌદમો સદી (૧૩૦૪)	

આધારમંથ્ર

અધ્યક્ષ	સ્ત્રી	સમય	પ્રકાર અને પ્રાપ્તિ
કુમારપાત્ર- પ્રતિભા	મોમપ્રતિભા	તેરમો મો	માવડાઃ એરિયન- સીરીઝ, ૧૩:૬૨ અંક ૧૪
પ્રતિભા- અરિય	પ્રતિભાઃ અરિય	ચોથો મો (૧૩:૬૧)	નિર્ણયમાન પ્રેમ, મુખ
પ્રતિભા સિદ્ધિ-ભા	પ્રતિભાઃ સિદ્ધિ	ચોથો મો (૧૩:૬૨)	સિદ્ધિ જીવનપ્રતિભા, ૧૩:૬૨
પ્રતિભા- અરિય	પ્રતિભાઃ અરિય	પ્રતિભાઃ અરિય (૧૩:૬૩)	
પ્રતિભા- અરિય	પ્રતિભાઃ અરિય	પ્રતિભાઃ અરિય (૧૩:૬૪)	

આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્પર્શેલાં ૧૫૨૯ સ્થળો

શ્રી સયાજી પાલજ્ઞાનમાળામાં

પ્રકટ થયેલાં

ઐતિહાસિક ચરિત્રો.

- ૧ (૧) મહારાજા પ્રતાપ. રમણલાલ વસંતલાલ
દેસાઈ એમ. એ. (૧૯૧૬-૧૯૨૨) ૦-૧-૦
- ૨ (૮) આદ્યમજેબ મનમુખલાલ મોહનલાલ પોદા
બી. એ. (૧૯૧૬-૧૯૨૨) ૦-૧-૦
- ૩ (૧૦) રણજિતસિંહ. બરતરામ બાનુમુખરામ મહેતા,
ઓ. ટી. સી. ઇ. (૧૯૨૦-૧૯૨૩) ૦-૧-૦
- ૪ (૧૧) શ્રીહર્ષ. બરતરામ બાનુમુખરામ મહેતા
(૧૯૨૦-૧૯૨૨) ૦-૧-૦
- ૫ (૧૬) બાલ નેપ. લિયન દિનકરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા
(૧૯૧૬-૧૯૨૫) ૦-૧-૦
- ૬ (૧૬) શ્રીહર્ષ આતંદ્રિય આતમારામજી
બી. એ. એલએલ બી. [૬-૮] (૧૯૨૧) ૦-૮-૦
- ૭ (૨૪) લોર્ડ વિલિયમ બેન્ડિક. રૂ. લીંગલાલ
બરત મજાગા બી. એ. એલએલ બી.
મે. સિસીટર (૧૯૨૨) ૦-૧-૦

શ્રી સયાજી ખાલજ્ઞાનમાળામાં

પ્રકટ થયેલાં

ઐતિહાસિક ચરિત્રો.

- ૧ (૧) મહારાણા પ્રતાપ. રમણલાલ વસંતલાલ
દેસાઈ એમ. એ. (૧૯૧૬-૧૯૨૨) ૦-૧-૦
- ૨ (૮) આદ્યમજેબ મનસુખલાલ મોદનલાલ પોદા
બી. એ. (૧૯૧૬-૧૯૨૨) ૦-૧-૦
- ૩ (૧૦) રજુનિતસિંહ. ભરતરામ ભાનુસખરામ મહેતા,
એ. ટી સી. ઇ. (૧૯૨૦-૧૯૨૩) ૦-૧-૦
- ૪ (૧૧) શ્રીહર્ષ. ભરતરામ ભાનુસખરામ મહેતા
(૧૯૨૦-૧૯૨૨) ૦-૧-૦
- ૫ (૧૬) બાલ નેપાલિયન દિનારાય ધુમ્પાતમરાય જોષીપુરા
(૧૯૧૬-૧૯૨૫) ૦-૧-૦
- ૬ (૧૯) શ્રીહર્ષ જ્ઞાનંદપ્રિય જ્ઞાતમારામજી
બી. એ. એલએલ બી. [દિન્દી] (૧૯૨૧) ૦-૮-૦
- ૭ (૨૪) લોહ વિલિયમ બેન્ડિટ. ર. દીરાલાલ
દરજીન મજાબા બી. એ. એલએલ બી.
મે. સિસીટર (૧૯૨૨) ૦-૧-૦

૮ (૨૫) નાના ફૂડનવીસ. રમણલાલ વર્માલાલ
રેસાઈ. એમ. એ. (૧૯૨૨)

૯ (૨૮) મહાદેવ સિંધિયા. વામરામ લાલસંકર
જાયા. બી. એ (૧૯૨૨)

૧૦ (૩૪) બાલ બાબર મનસુખલાલ મોદનલાલ
પોટા, બી. એ. (૧૯૨૩)

૧૧ (૪૧) વિલિયમ યુવર્ડ ગ્લેડસ્ટન રા. હીરાલાલ
દરજીન મળાયા, બી. એ., એલએલ. બી
મેલિસીટર (૧૯૨૪)

૧૨ (૪૪) શુરવીર શિવાઈ ભરનરામ નુમુખગમ
મહેતા, એ. ડી. સી. ઇ. (૧૯૨૪)

૧૩ (૪૬) તથાવતિ શામાત્રી મહારાજા હેટર મંજી
મહેતા બી. એ. [મગાળી] (૧૯૨૪)

૧૪ (૪૮) મહારાજા જ્ઞાન. પંચમુખ એલિંગ
મહેતા [મગાળી] (૧૯૨૪)

૧૫ (૫૦) એલિંગ એલિંગ. રા. હીરાલાલ દરજી
મહેતા બી. એ. એલએલ. બી.

૧૬ (૫૨) એલિંગ એલિંગ. રા. હીરાલાલ દરજી
મહેતા બી. એ. એલએલ. બી.

૧૭ (૫૪) એલિંગ એલિંગ. રા. હીરાલાલ દરજી
મહેતા બી. એ. એલએલ. બી.

૧૮ (૫૬) એલિંગ એલિંગ. રા. હીરાલાલ દરજી
મહેતા બી. એ. એલએલ. બી.

૧૯ (૫૮) એલિંગ એલિંગ. રા. હીરાલાલ દરજી
મહેતા બી. એ. એલએલ. બી.

- ૨૦ (૮૬) મયોક. વિશ્વ પાંડુરંજ નેત્રે બી. એ.
[મરાઠી] (૧૯૩૨) ૦-૧-૦
- ૨૧ (૬૭) આપણા મહારાજા (સચિત્ર)
ચંદ્રચંદ્ર મ. ભટ્ટ ૦-૧-૦
- ૨૨ (૬૮) કોલગજરા (સચિત્ર)
ચંદ્રચંદ્ર મ. ભટ્ટ (૧૯૩૩) ૦-૧-૦
- ૨૩ (૧૦૩) કર્ણ કવિ રામરાવ ભાત'ડ ભાંજુરકર (સચિત્ર)
[મરાઠી] (૧૯૩૩) ૦-૧-૦
- ૨૪ (૧૦૫) રામદાસ-કવિ રામરાવ ભાત'ડ ભાંજુરકર
(સચિત્ર) [મરાઠી] (૧૯૩૩) ૦-૧-૦
- ૨૫ (૧૦૭) જ્ઞાંત્રીચી ઘર રાણી લક્ષ્મીબાઈ (સચિત્ર)
શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈ પ્રધાન [મરાઠી] (૧૯૩૩) ૦-૧-૦
- ૨૬ (૧૦૯) મીઠમ વિ. વા. જોશી (સચિત્ર) [મરાઠી]
(૧૯૩૩) ૦-૧-૦
- ૨૭ (૧૨૪) વિમળશાહ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
(સચિત્ર) (૧૯૩૫) ૦-૧-૦
- ૨૮ (૧૩૨) વસ્તુપાળ-તેજપાળ ધીરજલાલ ટોકરશી
શાહ (સચિત્ર) (૧૯૩૫) ૦-૧-૦
- ૨૯ (૧૩૮) હેમચંદ્રાચાર્ય પંડિત બેચરામ જવરાજ
દોશી (૧૯૩૬) ૦-૮-૦

